

Yayın Geliş Tarihi: 17.05.2024

Yayına Kabul Tarihi: 20.05.2024

Bu makale için önerilen kaynak gösterimi (Chicago 17. Sürüm):
Kılıç, Alev. "Olaylar ve Yorumlar." *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 75 (2024): 9-68.

Başyazı

OLAYLAR VE YORUMLAR

(FACTS AND COMMENTS)

Alev KILIÇ*

Öz: Bu incelemede Haziran-Ekim 2024 tarihleri döneminde Ermenistan'daki iç gelişmeler, dış ilişkiler, Azerbaycan ile barış sürecindeki gelişmeler ile Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişkiler ve normalleşme süreci ele alınmaktadır.

Nikol Paşinyan yönetimi iç politikada; diasporanın radikal-militan kanadının, eski yönetimden yana dış güçlerin ve Kilisenin desteğine sahip aşırı ve yıkıcı bir muhalefetin karşısında geri adımlar atmak, bazı ifadelerini tevîl etmek durumunda kalmıştır. Paşinyan'ın anayasa değişikliği konusundaki yaklaşımı bu bakımdan önemli bir gösterge olmuştur. Söylem değişikliğine gerekçe olan, Anayasa Mahkemesinin ayrıntılı kararında, Anayasa'nın ayrılmaz bir parçası olan Bağımsızlık Bildirgesi'nin bir yandan Azerbaycan bakımından bağlayıcı olmadığı ileri sürülürken, diğer taraftan Türkiye bakımından geçerli olduğu çelişmesine yer verilmiştir. Azerbaycan ile barış antlaşması sürecinde, Ermenistan, Azerbaycan'ın meşru endişelerini gidermeden, Azerbaycan'ın çıkarlarına ve kalıcı bir barışın ruhuna uymayan, sınırlı bir anlaşma imzalanması direktmesini özellikle Batılı ülkeler ve çevrelerden sağlamayı başardığı dış desteklerle sürdürmüştür. Bir yandan Azerbaycan'a barış ve uzlaşma elinin uzatılması diğer yandan, özellikle Batılı yandaşlar aracılığıyla, Karabağ konusunun gündemde tutulması, böylece Azerbaycan'ın saldırgan emellerle suçlanması, "tavşana kaç, tazıya tut" politikasının devam ettiğini göstermiştir.

* ORCID: 0000-0001-5180-2896
E. Büyükelçi, Avrasya İncelemeleri Merkezi Başkanı, akilic@avim.org.tr

Dış ilişkilerde hem Rusya'yı, hem Batı'yı idare etme çabası, bu suretle aynı anda iki ata binme veya iki ayrı sandalyede oturma politikası zaman içinde giderek güçleşerek devam etmiştir. Ermenistan güvenlik alanında açık biçimde Batı'ya yanaşılırken, Rusya ile köklü ekonomik bağlarda değişiklik olmamıştır. Rusya'ya uygulanan yaptırımların, Ermenistan tarafından, İran ile iş birliği içinde, ihlaline göz yumulması sonucu geçici de olsa gayrisaflı milli gelirden önemli bir sıçrama kaydedilmiştir. Bölgede Rusya'nın etkisini azaltma konusunda Batı'yla anlayış birliği içinde olmakla beraber, bölgenin sorunlarının ancak bölge ülkelerinin iş birliği ile çözülebileceğini öngören 3+3 Platformu'nun dışında da kalınmamıştır. Ermenistan, Azerbaycan ile anlaşma sürecinin bu platformda sonuçlandırılması önerisini ise reddetmiştir.

Türkiye ile ilişkilerde başlayan normalleşme süreci olumlu seyrini sürdürmüş, dönem içinde üst düzey temaslarda ve karşılıklı iletişimdeki artış karşılıklı yumuşamanın göstergesi olmuştur. Gürcistan'daki ve İran'daki gelişmeler Ermenistan bakımından Türkiye sınırının açılmasını acil zorunluluk haline getirmiş, kara ulaşımının yanı sıra demir yolu bağlantısı da öncelik kazanmıştır. Batı'nın da desteğiyle Türkiye üzerinde baskı oluşturma çabalarından geri durmayan Ermenistan, Türkiye'nin duyarlılığını bildiği konularda ise, ön koşul kavramına sığınarak, yapıcı bir adım atmaktan bu dönem içinde kaçınmıştır. Aynı şekilde, Türkiye karşıtlığı bilinen veya Türkiye ile ilişkileri gerginleşen ülkelere yanaşma ve karşı denge kurma girişimleri de devamlılık göstermiştir. İlaveten, Ermenistan'ın Türkiye'ye karşı kemikleşmiş tutumu olan veya Türkiye ile konjektürel anlaşmazlıkları olan ülkeler ile olan beraber hareket etme girişimleri aralıksız devam etmiştir.

Anahtar Kelimeler: Paşinyan, Mirzoyan, Rubinyan, Diaspora, Galstanyan, Putin, Lavrov, Zaharova, Biden, Blinken, Erdoğan, Fidan

Abstract: *This article covers the period of June-October 2024 of the internal developments in Armenia, the foreign dynamics shaping the international relations of Armenia, the ongoing process of signing the peace agreement with Azerbaijan, and the bilateral relations of Türkiye and Armenia in the light of the process of normalisation of their relations.*

As Prime Minister, Nikol Pashinyan had to retract from or redefine some of his reformist proposals in the face of an extremist and disruptive opposition inside the country, numerically limited but encouraged and abetted by the radical-militant groups in the Diaspora, as well as by the foreign parties siding with the previous administrations and the Church. His vacillating rhetoric on

the need for change of the Constitution is one such case in point. The Constitutional Court, in a very expansive decision, confirming that the Declaration of Independence, an inseparable part of the Constitution, is not binding with regard to issues pertaining to Azerbaijan, yet valid for Türkiye, thus harboring two conflicting assessments, has provided Pashinyan with the ground to change his discourse once again. In the process of drafting the peace agreement, Armenia has adamantly insisted, with the backing of foreign, particularly Western countries and circles, on signing a partial agreement which did not take into consideration legitimate concerns or interests of Azerbaijan, thus not befitting the spirit of a lasting peace. The practice of running with the hare and hunting with the hound has continued as Armenia, while extending a hand to Azerbaijan for peace and reconciliation, on the other hand, with the connivance of Western partners, did not shy away from keeping the Karabagh issue alive in international agenda and waged a campaign of accusing Azerbaijan for preparing a military assault.

In foreign relations, Armenia's efforts to manage both Russia and the West, a policy of riding two horses or sitting on two chairs at the same time, has become all the more difficult to sustain. While openly siding with the West on security issues, deep rooted economic reliance on Russia has not changed. As a result of Western tolerance to Armenia in breaking the sanctions imposed on Russia, with collaboration of Iran, a significant leap, albeit temporary, in the GDP has been recorded. Armenia has not opted to stay away from the 3+3 Platform, a regional gathering that promotes the vision that regional issues can best be solved by the cooperation of the countries of the region, in spite of sharing a common understanding with the West that Russian influence in the region should be diminished. Nevertheless, Armenia has rejected the proposal to work out the peace agreement with Azerbaijan within that platform.

The process of normalization of relations between Türkiye and Armenia has kept its positive course. The increase in high level contacts and bilateral communications have demonstrated the mutually softening atmosphere. The developments in Iran and Georgia has made it imperative for Armenia to have the Turkish border open. A railway connection has also acquired priority in addition to the land crossing. Applying all means to press Türkiye to open the border in a dire situation, Armenia nevertheless has continued to totally ignore the need to take counter steps on issues of sensitivity and concern for Türkiye, well known by Armenia, under the guise of "no preconditions". Furthermore, Armenia's initiatives to side with countries entrenched in their anti-Türkiye positions or those with conjectural differences have also continued unabated.

Keywords: Pashinian, Mirzoyan, Rubinian, Diaspora, Galstanian, Putin, Lavrov, Zaharova, Biden, Blinken, Erdoğan, Fidan

Ermenistan'daki İç Gelişmeler

Nikol Paşinyan yönetimine karşı muhalefetin önderliğini yapan, 26 Mayıs'ta başbakanlığa aday olduğunu ilan eden Başpiskopos Bagrat Galstanyan, tahrik edici eylemlerle dikkati üzerine çekmek üzere 28 Mayıs Cumhuriyet Bayramı öncesi bir miting düzenlemiş, ertesi günkü töreni sabote etmek amacıyla geceyi de tören alanında geçirmiştir. Durumu izleyen yönetim, tören alanına mutat olduğu üzere sabah saatlerinde değil, göstericilerin dağıldığı öğleden sonra gitmiştir. Ancak tören alanında beklenmedik başka bir olay yaşanmış, yönetimden ayrı olarak tören alanına gelen Eçmiadzin Katolikosu Karekin II, güvenlik önlemleri çerçevesinde, güvenlik kuvvetleri tarafından girişte bekletilmiş,¹ Katolikos'un tören alanına girişinin "engellenmesi" muhalefet tarafından yoğun biçimde eleştirilmiştir. Bu olay Yönetim-Kilise karşıtlığının yeni bir göstergesi olarak görünmüştür.

Diasporanın militan, fanatik kurumları da bu olayı Paşinyan yönetimine karşıtlıklarını ifade için istismarda gecikmemiştir. Örneğin Ermenistan Genel Hayırsever Birliği (AGBU) Başkanı 3 Haziran'da yaptığı açıklamada, devlet görevlilerinin ulusal kiliselerinin en yüce temsilcisine saygı göstermemelerini, inanç sahibi bütün Ermenilere karşı bir hareket olarak tanımlamış ve Ermenilere Kilise'ye olan bağlılıklarını teyit çağrısında bulunmuştur. Ermeni Devrimci Federasyonu-Daşnaksutyun (EDF) Batı ABD Merkez Komitesi 4 Haziran'da yaptığı açıklamada, Paşinyan yönetiminin son dört yıldır ana vatani ve ulusu mahveden bir çizgi izlediğini, bütün ulusun temel değerlerini sistematik biçimde aşağıladığını ileri sürmüştür. Federasyon ayrıca Başpiskopos Galstanyan'a ve başlattığı harekete kayıtsız şartsız tam destek ifade etmiştir.

Federasyonun 2 Temmuz'da ABD'nin Kaliforniya eyaletinde yapılan bölgesel bir kurultayında, görevdeki Ermenistan yönetimi; Ermeni ulusunu korumamak, Karabağ ve yüzlerce kilometre kare egemen Ermenistan toprağını düşmana teslim etmek, Ermenistan vatandaşlarını ve Karabağ Ermenilerini savunmasız bırakmak ile suçlanmış ve kınanmış, Ermenistan'da ulusal ve Ermenilerden yana bir hükümet kurulması yönündeki gayretlere sarsılmaz destek ifade edilmiştir.²

1 "Police Attempt to Stop Catholicos Karekin II from Visiting Sardarabad Monument", *Asbarez*, 28 Mayıs 2024,

<https://asbarez.com/police-attempt-to-stop-catholicos-karekin-ii-from-visiting-sardarabad-monument/>.

2 "ARF Western U.S.A. 58th Regional Convention Statement", *Asbarez*, 2 Temmuz 2024,

<https://asbarez.com/arf-western-u-s-a-58th-regional-convention-statement/>.

Başpiskopos Galstyan 8 Haziran'da düzenlediği sokak gösterilerinde yaptığı konuşmada, sokakları önümüzdeki aylarda da terk etmeyeceklerini, sokak mücadelesinin devam edeceğini duyurmuş; AGİT Minsk Grubu'nun Azerbaycan ile barış müzakerelerinde aracı olması çağrısında bulunmuştur. 9 Haziran'da ise, muhtemelen Rusya'ya yakınlık duyanların ve Rusya'nın desteğini kazanmak amacıyla, Rusça bir video yayınlamıştır.

Başbakan Paşinyan 22 Haziran'da partisinin üyeleriyle yaptığı bir toplantıda, muhalefet hareketini, Ermeni halkının ruhunu ve gerçek duygularını anlamamakla ve halkın görmek istediği Ermenistan'ı kavrayamamakla eleştirmiştir. Galstyan 23 Haziran'da buna yanıt olarak, bir ulusal kurtuluş mücadelesi yürüttüğünü, hükümetin Ermenistan'ı istikrarsızlaştırma peşinde olduğunu, kendisinin ise Ermeni halkının çıkarlarını ve egemenliğini savunduğunu ifade etmiştir.³

Hükümet ile Katolikos Karekin II tarafından temsil edilen Ermeni Apostolik Kilisesi arasındaki karşıtlığın giderek tırmanmasının, hükümetin dini ayinlere, Kilise'nin de resmi törenlere katılmamasının, muhalefet ve militan-radikal diaspora örgütleri ellerini ovuştursa da, iki tarafta da rahatsızlık yarattığı kuşkusuzdur. Bu durumu giderecek ilk adım Katolikos'tan gelmiş, Paşinyan'ı ve hükümet yetkililerini Eçmiatzin Katedrali'nin 29 Eylül'de yeniden kutsanması törenine davet etmiştir. Paşinyan daveti kabul etmiş ve hükümet erkânı ile törene katılmıştır. Muhalefetin önde gelen isimleri, iki eski Cumhurbaşkanı R. Koçaryan ve S. Sarkisyan ise, Kilise ile ilişkilere mutaden gösteregeldikleri özene rağmen, bu gelişmeyi protesto ederek, törene katılmamıştır. Katolikos yaptığı konuşmada ulusal birlik için dinin ve Kilise'nin önemini, Kilise'ye saygı gösterilmesi gereğini vurgulamakla beraber ismen ve şahsen Paşinyan'ı hedef almamıştır.⁴ Böylece din ve devlet ilişkilerinin düzeltilmesinde önemli bir adım atılmış olmuştur.

Muhalefetin önderliğini yapan Başpiskopos Galstyan'ın çok önceden büyük beklentilerle ilan ettiği Erivan'da 2 Ekim'de yapılacak mitinge katılım sadece 1500 civarında olmuştur. Mayıs ayındaki ilk mitinge 30-40 bin arası katılım olduğu hatırlandığında, bunun büyük bir hayal kırıklığı yarattığı kuşkusuzdur. Galstyan'ın 25 Ekim'de Erivan'da Cumhurbaşkanlığı Sarayı önünde düzenlediği mitingde de aynı durum yaşanınca, rejimin değişmesi talebiyle

3 Hoory Minoyan, "Armenian Prime Minister Criticizes Opposition as National Debates Intensify", *The Armenian Weekly*, 25 Haziran 2024, <https://armenianweekly.com/2024/06/25/armenian-prime-minister-criticizes-opposition-as-national-debates-intensify/>.

4 Shoghik Galstian, "Garegin Warns Armenian Church's Detractors In Mass Attended By Pashinian", *Azatutyun Radiokayan*, 30 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/garegin-warns-armenian-church-s-detractors-in-mass-attended-by-pashinian/33140850.html>.

sürdüdüğü kampanyanın devam edeceğini beyan etmiş, ancak gelecek mitingler için bir tarih vermemiştir. Hükümet-Kilise yakınlaşmasının bu gelişmede etkisinin olduğu tahmine müsaittir.

Ermenistan'ın 1995 yılında referandum ile kabul edilen anayasasının 29. yıl dönümü kutlamasında 5 Temmuz'da yaptığı konuşmada Paşinyan, mevcut Anayasa'nın "komşularla, onların toplumlarıyla ve o devletlerin diğer sakinleriyle birlikte yaşama kurallarını" yansıtmadığını, bu nedenle halkın tayin edeceği yeni bir anayasaya ihtiyaç olduğunu beyan etmiştir.⁵ Paşinyan esasen kısa bir süre önce, yeni bir anayasa metni hazırlamak üzere özel bir komisyonu görevlendirdiğini de açıklamıştır. Cumhurbaşkanı Vahagn Haçaturyan da yayınlanan mesajında, anayasanın değişmez, bir kerelik metin olmadığını; esnek ve çok kapsamlı bir araç olduğunu belirtmiştir.

Anayasa değişikliği konusu, özellikle Anayasa'nın ayrılmaz parçası olan ve 1995 yılında yapılan referandum sonucu Anayasa'nın girişinde yer alan Bağımsızlık Bildirgesi'ndeki ifadeler dönem içinde tartışılan bir sorun olmaya devam etmiş, Azerbaycan ile ilişkilerde ve barış antlaşmasının imzalanmasının önünde önemli bir engel olarak ortaya çıkmıştır.

23 Ağustos'ta, Bağımsızlık Bildirgesi'nin kabulünün 34. yıl dönümünde yaptığı konuşmada Paşinyan söylem değiştirmiş, Bağımsızlık Bildirgesi'nin tüm ifadelerinin Anayasa'da yer bulmadığını, bu iki metnin eş anlamlı olmadığını, 23 Ağustos 1990'da Sovyet Ermenistan Yüksek Konseyinin kabul ettiği Bağımsızlık Bildirgesi'nin sadece günün koşullarında uygulanabilir olanlarını Anayasa'nın dikkate aldığını ileri sürmüştür.⁶ Cumhurbaşkanı Haçaturyan da yayınlanan mesajında, Bağımsızlık Bildirgesi'nin 21 Eylül 1991'de referandum ile gerçekleşen bağımsızlık kararı ile başlayan yeni dönemin ilk işareti olduğunu, ancak esas itibarıyla sembolik bir değer taşıdığını belirtmiştir.⁷

Paşinyan'ın, Anayasa'nın ayrılmaz parçası olan Bağımsızlık Bildirgesi'nin bağlayıcı bir niteliği olmadığı yönündeki söylem değişikliğinin gerekçesini

5 Shoghik Galstian, "Pashinian Again Calls For New Armenian Constitution", *Azatoryun Radiokayan*, 5 Temmuz 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33023447.html>.

6 "Անկախության հռչակագրի և ՀՀ Սահմանադրության բովանդակությունները նույնական չեն Փաշինյան", *Azatoryun Radiokayan*, 23 Ağustos 2024, <https://www.azatoryun.am/a/ankakhoutyan-hrchakagri-ev-hh-sahmanadrutyan-bovandakutyunnery-nuynakan-chen-pashinyan/33089529.html>.

7 "The Congratulatory Message of President Vahagn Khachaturyan on The Adoption of The Declaration of Independence of Armenia", *The President of the Republic of Armenia*, 23 Ağustos 2024, <https://www.president.am/en/statements-and-messages/item/2024/08/23/President-Vahagn-Khachaturyan/>.

Anayasa Mahkemesi'nin Ağustos sonunda açıkladığı bu sonucu veren bir kararı oluşturmuştur.⁸ Anayasa Mahkemesi özetle, Ermenistan ile Azerbaycan arasında sınır tespiti ilkelerini belirleyen anlaşmayı uygun bulduğuna işaretle, dolayısıyla Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesini öngören Bağımsızlık Bildirgesi'nin de bu hükmünün geçersiz kaldığını, Anayasa'nın maddeleri içinde esasen bu yönde bir hüküm bulunmadığını belirtmiştir.

Anayasa Mahkemesi'nin bu kararı bir yandan barış anlaşmasının önündeki engel olan Anayasa'nın değiştirilmesi talebini, Azerbaycan'ı tatmine yönelik biçimde, Bağımsızlık Bildirgesi'nin bazı ifadelerinin mutlak bağlayıcılığı bulunmadığı savını işleyerek, siyasi amaçlı bir hüküm verirken, aynı kararın bir bölümünde, Bağımsızlık Bildirgesi'nde Türkiye'ye yönelik yer alan, 2009 Zürih Protokolleri'nin geri çevrilmesine neden olan benzer ifadelerinin, Türkiye ile ilgili olarak zamanında verilen karar bakımından geçerli olduğunu ifade etmek çelişkinin bünyesinde barındırmakta, güvenilirliği konusunda kuşku yaratmaktadır. Nitekim Ermenistan muhalefet partileri karara şiddetle karşı çıkmış, Bağımsızlık Bildirgesi'nin tartışmaya kapalı, hukuki bir belge olduğunu, Anayasa Mahkemesi'nin yetkisini aşan bir karar aldığını ileri sürmüştür.

Diğer taraftan, aynı zamanda Ermenistan Anayasa Reformu Konseyi Başkanı olan Adalet Bakanı; 30 Ağustos'ta bir açıklama yaparak, Başbakan Paşinyan'ın öngördüğü tarihe uygun biçimde, Anayasa'da yapılacak değişikliklerin 2027 yılında referanduma sunulacağını duyurmuştur.⁹ Adalet Bakanı parti içi çekişmeler nedeniyle 1 Ekim'de istifa etmiştir.¹⁰ Yerine yeni bir atama 5 Kasım 2024'te yapılmıştır.

Dönem içinde tartışılan diğer bir konu okul müfredatında, tarih kitaplarının başlığının "Ermeni Tarihi"nden "Ermenistan Tarihi"ne çevrilmesi olmuştur. Muhalefet bu değişikliğe şiddetle karşı çıkmış, Ermenilerin binlerce yıllık geçmişinin göz ardı edildiği, Ermeni nüfusun çoğunluğunu teşkil eden diasporanın da kapsam dışına atıldığı iddia edilmiştir. Paşinyan ise görüşünde

8 "2023 թվականի Դեկտեմբերի 25-ին Սանկտ Պետերբուրգում Ստորագրված «Եվրասիական Տնտեսական Միության Եվ Դրա Անդամ Պետությունների՝ Մի Կողմից, Եվ Իրանի Իսլամական Հանրապետության Մյուս Կողմից, Միջեվ Ազատ Առեվտրի Մասին Համաձայնագրում Ամրագրված Պարտավորությունների՝ Սահմանադրությանը Համապատասխանության Հարցը Որոշելու Վերաբերյալ Գործով», Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական Դատարան, 27 Էյլնի 2024, https://www.concourt.am/decision/decisions/66f6b93924413_sdv-1750.pdf.

9 "Constitutional Reforms Referendum Planned for 2027", *ArmenPress*, 29 Ağustos 2024, <https://armenpress.am/en/article/1198566>.

10 Gayane Saribekian, "Armenian Justice Minister Resigns Under Ruling Party Pressure", *Azatoryun Radiokayan*, 1 Ekim 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33142106.html>.

ısrar etmiş, Ermeni tarihi söyleminin devletin var olmadığı bir anlatım olduğunu, oysa Ermenistan tarihi söyleminin devleti esas alan ve devletin bulunmadığı dönemleri de bu kapsamda ele alan bir yaklaşım olduğunu vurgulamıştır.¹¹

Azerbaycan ile ilişkiler ve barış antlaşmasının içeriği iç politikada muhalefetin odaklandığı ve yönetimi eleştirdiği temel konular olmaya devam etmiştir. Muhalefet özellikle Ermenistan'ın toprak bütünlüğü konusunda eleştirilerini artırmış, 200 km kare toprağın Azerbaycan işgalinde olduğu iddia edilmiştir. Paşinyan 31 Ağustos'ta yaptığı açıklamada, Ermenistan Cumhuriyeti'nin alanının 29.743 km kare olduğunu, bundan taviz verilmesinin söz konusu olmadığını vurgulamıştır.¹²

Diaspora İşleri Yüksek Komiseri Zareh Sinanyan 2 Eylül'de yaptığı açıklamada diaspora ile iletişimin istikrarlı devam ettiğini söylemiş, ay içinde yapılacak Küresel Ermeni Zirvesi'nde Avrupa'da bazı ülkelerde bulunan diaspora komiserlerinin ABD, Kanada ve Latin Amerika ülkelerine de yaygınlaştırılacağını belirtmiştir. Başbakan Paşinyan 20 Eylül'de dış ülkelere gelen diaspora temsilcilerini kabul etmiş, karşılıklı görüş alışverişinde bulunmuştur. Paşinyan hedeflerinin Ermenistan-Diaspora ilişkilerini daha kurumsal ve devlet odaklı yapmak olduğunu; diasporanın, ne kadar önemli ve kıymetli de olsa, Ermenistan Cumhuriyeti'ni yönetecek bir kurum olmadığını kaydetmiştir.¹³

Diaspora-Ermenistan ilişkilerini düzenlemek üzere, ikinci kez düzenlenen Ermeni Küresel Zirvesi'nde 18 Eylül'de konuşan Paşinyan, mevcut "vatanseverlik" anlayışını eleştirmiş, bunun ana vatana yararı olmadığını, bunun bağımsız ve egemen bir Ermenistan devletinin varlığını dışlayan emperyalist bir model olduğunu ifade etmiştir.¹⁴ Tahmin edileceği gibi, devlet varlığını ve sorumluluğunu ön plana çıkaran bu yaklaşım diasporanın militan-radikal unsurları arasında eleştirilere yol açmıştır.

11 "Pashinyan's Proposal Came to Life: "History of Armenia" Instead of "History of Armenians"", *Media Max*, 11 Temmuz 2024, <https://mediamax.am/en/news/education/55246/>.

12 ""Not A Single Millimeter of Armenian Territory is Up for Debate" - Pashinyan", *JamNews*, 16 Eylül 2024, <https://jam-news.net/not-a-single-millimeter-of-the-territory-of-armenia-is-up-for-debate-pashinyan/>.

13 "Our Goal is to Make Armenia-Diaspora Relations More Institutional and State-Oriented - PM", *ArmenPress*, 20 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1200375>.

14 Hoory Minoyan, "Pashinyan's Remarks At Global Summit Question Armenian Patriotism", *The Armenian Weekly*, 18 Eylül 2024, <https://armenianweekly.com/2024/09/18/pashinyans-remarks-at-global-summit-question-armenian-patriotism/#:~:text=YEREVAN%E2%80%94During%20the%20Second%20Armenian%20Global,superficial%20concept%20lacking%20true%20sovereignty>.

19 Eylül'de Azerbaycan'ın Karabağ'da egemenliğini tesis etmesinin yıl dönümünde Paşinyan herhangi bir açıklama yapmamış, kabine toplantısında konuyu açmamıştır. Buna karşılık Dışişleri Bakanlığı Azerbaycan'ı suçlayıcı bir açıklama yayınlamış, askeri saldırı ve etnik temizlik iddiasında bulunmuştur.¹⁵ İçeride muhalefet ve dışarıda diasporanın militan ve fanatik örgütleri daha da artan bir cesaret ve cüretle sorunun kapanmadığını ve bağımsızlık taleplerinin baki olduğunu işlemeyi sürdürmüştür. 18 Ekim'de İçişleri Bakanlığı'ndan yapılan bir açıklamada, Karabağ'dan gelen Ermenilerin sığınmacı statüsünün 31 Aralık 2025 tarihine kadar uzatıldığı, bu sürenin daha da uzatılabileceği bildirilmiştir.¹⁶

Hükümet 2025 yılı savunma bütçesini %20 artışla 1,7 milyar dolara yükseltmeyi öngördüğünü açıklamıştır.¹⁷

Ermenistan'ın karşı karşıya bulunduğu önemli bir sorun nüfusun azalmasıdır. Bunun nedenleri göç veren bir ülke olması, doğum oranlarının düşmesi ve ölüm oranlarının artmasıdır. 2024 yılının ilk yedi ayında bu eğilimin devam ettiği bildirilmiştir. İstatistik verilerine göre, doğum oranı %7,6 düşmüş, ölüm oranı %6,3 artmıştır. Buna göre büyüme oranı (doğum-ölüm oranı) geçen yılın aynı dönemine göre, %141,2'den %122,9'a inmiştir.¹⁸ 17 Ekim'de yapılan kabine toplantısında, demografik durumun düzeltilmesine yönelik 2024-2040 stratejisi kabul edilmiştir. Stratejide dört hedef belirlenmiştir: İlki; aileler için daha müreffeh koşullar sağlanması, ikincisi; bebek ölümlerinin önlenmesi ve yaşlılara daha uzun yaşama imkânlarının sağlanması, üçüncüsü; dışa göçün kontrol altına alınması, yabancıları Ermenistan'a cezbedecek ortam yaratılması ve dördüncü olarak; diaspora sermayesinin kullanılması.¹⁹

Merkez Bankası Başkanı 30 Temmuz'da bir basın toplantısında, bankalar aracılığıyla ülke dışından gönderilen bireysel döviz transferlerinin yılın ilk altı ayında 2,52 milyar dolar olduğunu, yaklaşık üçte ikisinin Rusya'dan kaynaklandığını bildirmiştir. Resmi verilere göre, 2021 yılında 2,1 milyar dolar

15 "Armenia Condemns Fresh 'Azerbaijani Aggression' Against Karabakh", *Azatutyun Radiokayan*, 19 September 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32599494.html>.

16 Arshaluys Barseghyan, "Armenia extends protection status for Nagorno-Karabakh Armenians", *OC Media*, 18 Ekim 2024, <https://oc-media.org/armenia-extends-protection-status-for-nagorno-karabakh-armenians/>.

17 "Armenia to Boost Defense Spending by 20% in 2025", *Report News Agency*, 28 Ekim 2024, <https://report.az/en/region/armenia-to-boost-defense-spending-by-20-in-2025/>.

18 Arshaluis Mgedesyan, Birth Rate in Armenia Drops by 7.6%, Mortality Rises by 6.3% in First Seven Months of 2024, *The California Courier*; 6 Eylül 2024, <https://www.thecaliforniacourier.com/birth-rate-in-armenia-drops-by-7-6-mortality-rises-by-6-3-in-first-seven-months-of-2024/>.

19 "Government Approves Strategy for Improving the Demographic Situation", *ArmenPress*, 17 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202496>.

tutan döviz transferleri, 2022 yılında 5,2 milyar, 2023 yılında ise 5,7 milyar dolara sıçramıştır. Rusya kaynaklı transferler 2022 yılı toplamının yaklaşık 3,6 milyar dolarlık bölümünü oluşturmuştur. Diğer bir önemli kaynak ABD olmuştur. Bu iki ülke toplam transferlerin %78'ini oluşturmaktadır. 2024 yılında Rusya'nın payı ilk altı ayda %20 azalma ile 1,4 milyar dolara inmiştir. Bunun nedenleri arasında; Rusya'dan gelen geçici sığınmacıların geri dönmesi veya başka ülkelere gitmesi, bankalara uygulanan yaptırımlar ve bazı işçilerin bankalar yerine transferlerini nakit olarak gerçekleştirmeleri yer almıştır. Maliye Bakanı 2 Eylül'de parlamentoda yaptığı açıklamada, transferlerin ilk altı ayda %48,3 düştüğünü, bunun esas itibarıyla Rusya'dan gelen transferlerin 569,4 milyon dolar azalmasından kaynaklandığını söylemiştir.²⁰

Ekonomi Bakanlığı 30 Ağustos'ta, yılın ilk altı ayını kapsayan, dış ticaret odaklı bir ekonomik durum raporu yayınlamıştır. Rapora göre, ihracat 2023'ün aynı dönemine göre 2,3 katı artarak 7,9 milyar dolara ulaşmıştır. İhraç maddeleri arasında da önemli bir değişiklik olmuş, altın ihracatı 14,7 kat artışla 4,1 milyar dolarla ilk sıraya gelmiştir. Bunu 18,4 kat artışla, 709,6 milyon dolarlık mücevherat ihracatı izlemiştir. Elmas ihracatı %55,7 artışla 397,3 milyon dolar, bakır ihracatı 517,1 artışla 267,6 milyon dolar olmuştur. Beşinci önemli bir ihracat kalemini, %55 artışla 333 milyon dolara ulaşan telefon ve aksamı oluşturmuştur. Maliye Bakanı 2 Eylül'de yaptığı bir açıklamada, ihracattaki bu artışın yerel mallara yansımadığını ve bunlarda %4 azalma olduğunu kaydetmiştir.

İhraç edilen ülkeler bakımından da önemli değişiklikler görülmüştür. İhracatın yöneldiği geleneksel coğrafya olan Bağımsız Devletler Topluluğu ve Avrasya Ekonomik Birliği ülkelerine ihracat %19,5, AB ülkelerine %25,1 azalmış, "diğer ülkelere" ise 5,5 kat artmıştır. Bunların başında, 7,8 kat artışla, 3,6 milyar dolar ihracatla Birleşik Arap Emirlikleri (BAE) gelmektedir. 17,7 kat artışla, 1,32 milyar dolar ile Hong Kong, 3,4 kat artışla, 714,3 milyon dolarla Çin Halk Cumhuriyeti (ÇHC) bunu izlemektedir. Şimdiye kadar ilk sırada yer alan Rusya'ya ihracat ise, %21,1 azalma ile 1,4 milyar dolarda kalmıştır.²¹

Aynı dönemde ithalat hacmi de büyük artış göstermiş, %86,5 artışla 10,48 milyar dolara ulaşmıştır. İthalatta da ilk sırayı 21,3 kat artışla, 5,24 milyar tutarında altın almıştır. Bunu %26,8 artışla, 419,7 milyon tutarında telefon ve

20 "Armenia Faces 48% Drop in Remittances, Heavily Reliant on Russia and US", *Caucasus Watch*, 4 Eylül 2024, <https://caucasuswatch.de/en/news/armenia-faces-48-drop-in-remittances-heavily-reliant-on-russia-and-us.html>.

21 "Armenia's Trade Statistics for H1 2024: Export and Import Growth", *Arka News Agency*, 2 Eylül 2024, [https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_trade_statistics_for_h1_2024_export_and_import_growth/#:~:text=According%20to%20the%20Ministry%20of,included%20gold%20\(%244.12%20billion%2C%20a](https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_trade_statistics_for_h1_2024_export_and_import_growth/#:~:text=According%20to%20the%20Ministry%20of,included%20gold%20(%244.12%20billion%2C%20a)

aksamı, %26,8 artışla, 399,6 milyon dolarlık elmas izlemiştir. İthalatta ilk sırayı, 4,7 kat artışla, 7 milyar dolar ile Rusya almıştır. Bunu %1 azalışla 442,8 milyon dolarla ÇHC, %31,4 azalışla, 345,7 milyon dolarla Gürcistan ve %7,1 azalışla, 273,2 milyon dolarla İran izlemiştir. Bu dört ülke Ermenistan'ın toplam ithalatının %77,4'ünü oluşturmuştur.

Devlet İstatistik Komitesi'nin verilerine göre, Türkiye-Ermenistan ticaret hacmi 2024 yılının ilk beş ayında 131 milyon dolar olmuştur. Bu geçen yılın aynı dönemine göre 2 milyon dolar artış göstermiştir. Ermenistan'ın ihracatı bu toplam içinde 225 bin dolar olmuştur. Sınır geçişi olmadığı cihetiyle, bu ticaretin esas itibarıyla Gürcistan üzerinden yapıldığı anlaşılmaktadır.

Yukarıdaki verilerden görüleceği üzere, Ermenistan; Batı'nın (ABD ve AB) Rusya'ya uyguladığı yaptırımlardan yararlanarak, Rusya'dan üçüncü ülkelere sevk edilmek üzere ithalatını ve Rusya'ya üçüncü ülkelere sevk edilen malların ihracatını gerçekleştirerek ciddi ekonomik kazanç sağlamıştır. Bunun sonucunda Ermenistan'ın 2021 yılında 13,9 milyar dolar olan gayrisafi milli geliri 2024 yılında 27 milyar dolara çıkmıştır. Rusya ve İran'a uygulanan yaptırımların ihlali konusunda suçlayıcı duyarlılığı ile bilinen Batı, Ermenistan'a karşı ise kayıtsız kalmıştır. Bunun nedenini tahmin etmek zor değildir. Rusya ile arasına mesafe koymak ve Batı'ya yaklaşmak politikası izleyen Ermenistan yönetimini gücendirmemek ve ekonomisinin iflas noktasında olduğu, Batı'nın taşıma su niteliğindeki yardımlarının çarkı döndüremeyeceği bilinci ile bu şekilde ayakta kalabilmesini sağlamak hoşgörülebilecek pratik bir çözüm olarak görülebilmektedir.

Yılın ilk yarısında Ermenistan'ı 946.162 turist ziyaret ettiği açıklanmıştır. Bu geçen yılın aynı dönemine göre %6,1'lik bir azalma göstermektedir. En fazla turist Rusya'dan (%42), Gürcistan'dan (%13) ve İran'dan (%8) gelmiştir.²²

Ermenistan-Azerbaycan Barış Antlaşması Süreci

İki ülke dışişleri bakanlarının Kazakistan'ın ev sahipliğinde 10-11 Mayıs tarihlerinde Almatı'da yaptıkları görüşmeden sonra barış antlaşması sürecinde iyimser beklentiler ortaya çıkmış, Ermenistan tarafı adeta sona geldiği izlenimi yaratmıştır. Ancak Azerbaycan Cumhurbaşkanı 6 Haziran'da yaptığı açıklamada, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü reddeden Ermenistan

22 "946,162 Foreign Tourists Visited Armenia in First Half of 2024", *MassisPost*, 7 Ağustos 2024, <https://massispost.com/2024/08/946162-foreign-tourists-visited-armenia-in-first-half-of-2024/>.

Anayasası'nda gerekli değişiklik yapılmadan bir anlaşma imzalanmasının mümkün olmadığını, bunun vazgeçilemez bir ön koşul oluşturduğunu beyan etmiştir. Ermenistan Dışışleri Bakanlığından buna yanıt olarak 7 Haziran'da yapılan açıklamada, Anayasa hükümlerinin ve bunda değişiklik yapılmasının Ermenistan'ın iç işi olduğu, Azerbaycan tarafının talebinin içişlerine vahim bir müdahale teşkil ettiği, uluslararası antlaşmanın iç hukukun üstünde olduğu, nitekim öngörülen antlaşmada böyle bir kaydın da bulunacağı, antlaşmanın hazır olduğu ve bir an önce imzalamayı arzu ettikleri kaydedilmiştir. Bu açıklama Azerbaycan'ı tatminden uzak kalmıştır. 2009 yılında Türkiye ile Ermenistan arasında yüksek düzeyli gözlemcilerin önünde imzalanan protokollerin Ermenistan Anayasa Mahkemesi tarafından nasıl engellendiği örneği daha hafızalarda canlıken, Ermenistan Dışışleri Bakanlığının hukuki usulleri göz ardı eden bu açıklaması tatmin edici olmamaktan öteye, inandırıcı olmamıştır.

Dönem içinde Azerbaycan, Ermenistan tarafından sınır ihlallerinde bulunulduğu, ateş açıldığı iddialarında bulunmuş, Ermeni tarafı her defasında bunu reddetmiştir. Ermenistan bu konuya bir çözüm bulmak üzere, ateşkes ihlallerinin sınırda ortak incelenmesi için bir mekanizma oluşturulması önerisinde bulunmuştur. Ermenistan sınırına konuşlandırılmış bulunan AB Gözlem Heyetinin başkanı da bu öneriye destek ifade etmiştir.²³ AB Gözlem Heyetinin varlığına ve faaliyetine olumsuz yaklaşımı bilinen Azerbaycan bu öneriyi yanıtlamamıştır.

NATO'nun 75. yıl dönümü kutlamalarına davet edilen Ermenistan ve Azerbaycan Dışışleri Bakanları bu vesileyle 10 Temmuz'da Vaşington'da ABD Dışışleri Bakanı ile üçlü bir toplantı yapmıştır. Toplantı öncesi ABD Dışışleri Bakanı "Nerede olduğumuzu gözden geçireceğiz ve iki tarafın bir anlaşmaya varabilmesine yardım için ABD'nin daha ne yapabileceğine bakacağız" demiştir. Toplantı sonrasında taraflar yaptıkları bir örnek açıklamalarda, "Taraflar Ermenistan ve Azerbaycan'ın barış ve devletlerarası ilişkilerin tesisi yönünde tarihi bir anlaşmaya varmak konusunda gerçekleştirdikleri gelişmeyi kaydetmiş ve çalışmaya devam konusunda mutabık kalmışlardır" demiş, ancak ayrıntıya girmemiştir. ABD Dışışleri Bakanlığı sözcüsü toplantıdan sonra yaptığı açıklamada, "Bakan [Antony] Blinken kalıcı ve onurlu barış anlaşması için kaydedilen gelişmeyi görüştü ve anlaşmanın mümkün olan en kısa zamanda sonuçlandırılması için atılacak adımları teşvik etti. Bakan ayrıca barışın bütün Güney Kafkas bölgesinin yararına olacak bölgesel iletişim için önemini vurguladı" demiştir.

23 "Armenia Proposes Joint Investigations of Ceasefire Violations; Azerbaijan Unlikely to Accept", *The Armenian Report*, 24 Haziran 2024, <https://www.thearmenianreport.com/post/armenia-proposes-joint-investigations-of-ceasefire-violations-azerbaijan-unlikely-to-accept>.

Barış antlaşması sürecinin kendi gözetiminde devam etmesinin Güney Kafkasya’da etkisini ve nüfuzunu sürdürmesini sağlayacağı anlayışı içinde olan Rusya; dönem içinde çeşitli düzeylerde 2020’de yapılan ateşkes anlaşmasının barış antlaşmasının öncüsü ve temeli olduğunu dile getirmiş, Rusya’nın aracılığının ve gözetiminin önemini vurgulamıştır. Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin, Bakü’ye resmi ziyaretinde 19 Ağustos’ta tekrar Azerbaycan ve Ermenistan’a Rusya’nın aracılığında sürecin sürdürülmesi çağrısında bulunmuştur.²⁴ Azerbaycan’dan dönüşünde de vakit geçirmeksizin Paşinyan’ı arayarak bu çağrıyla telefonla yinelemiştir. Paşinyan doğrudan bir yanıt vermemiş, ancak daha sonra yapılan açıklamada Rusya’ya teşekkür edilmiş, Ermenistan’ın süreci aracı olmadan, Azerbaycan ile ikili sürdürme kararında olduğu ifade edilmiştir.

Bakü ziyaretinde Putin’e refakat eden Dışişleri Bakanı Sergey Lavrov; “Zangezur Koridoru” söyleminde bulunarak, bu iletişimin sağlanmasını Ermenistan’ın sabote ettiğini ifade etmiş ve Ateşkes Anlaşması’nın 9. maddesini hatırlatmıştır.²⁵ Bu ifade Ermenistan’ın olduğu kadar İran’ın da tepkisini çekmiş, İran bir kez daha “koridor” kavramına karşı olduğunu resmen duyurmuştur. İran Meclisi Ulusal Güvenlik ve Dış Politika Komisyonu Başkanı, Zangezur Koridoru’nu sahte bir koridor olarak tanımlamış,²⁶ İran’ın Erivan Büyükelçisi, Zangezur Koridoru’na ilişkin hayallerin hiçbir zaman gerçekleşmeyeceğini beyan etmiştir. İran İslami Devrimci Muhafız Birliklerince yapılan açıklamada daha da sert bir dil kullanılmış, “Koridor için Türkiye, Azerbaycan veya Rusya tarafından bir müdahalede bulunulması halinde, kuvvetli diplomatik ve askeri direniş ile karşılaşacaklardır” denilmiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanı Erivan’a gelen İran Dışişleri Bakan Yardımcısı ile 11 Eylül’de yaptığı görüşmede, İran’ın Güney Kafkaslardaki olumlu rolünden övgüyle bahsetmiş ve İran’ın ülkesinin dış politikasındaki önemli yerini vurgulamıştır.

Zangezur Koridoru konusunun Ermenistan ile Azerbaycan arasında bir konu olmaktan çıkıp üçüncü tarafların rekabet ve nüfuz çatışmasına dönüşmesinin önüne geçebilmek üzere, bir Azerbaycan üst düzey yetkilisi 7 Ağustos’ta, konuyu daha ileride görüşmek üzere devam eden müzakere sürecinden

24 “Moscow Is Ready To Get Involved In Azerbaijan-Armenia Peace Process, Putin Says”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 19 Ağustos 2024, <https://www.rferl.org/a/putin-ilham-laiyev-armenia-azerbaijan-baku-talks/33084517.html>.

25 “‘Zangezur Corridor’: Details of the Negotiations Revealed”, *AzeMedia*, 29 Ağustos 2024, <https://aze.media/zangezur-corridor-details-of-the-negotiations-revealed/>.

26 “‘Zangezur Corridor’ is a fake corridor - Ebrahim Azizi”, *ArmenPress*, 7 September 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199273>.

çıkardıklarını açıklamıştır.²⁷ Ancak bu açıklamanın konunun gündemden çıkmasını sağlamadığı görülmüştür.

Başbakan Paşinyan 31 Ağustos'ta düzenlediği basın toplantısında, giriş bölümüyle beraber 17 maddeden oluşan bir antlaşma metninin müzakere edildiğini, bunun 13 maddesi üzerinde mutabık kalındığını, Ermenistan'ın Azerbaycan'a, üzerinde anlaşmaya varılan hususları kapsayan bir antlaşma metnini verdiğini, bunu hemen imzaya hazır olduklarını ifade etmiştir.²⁸ Paşinyan ayrıca Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'e sınırda ikili görüşme çağrısı yapmıştır. Paşinyan Ermenistan'ın Nahçıvan ile Azerbaycan arasında bağlantı kurulmasını arzuladığını, ancak bunun toprak bütünlüğü ve egemenlik ilkesi çerçevesinde olacağını vurgulamıştır. Bu vesileyle, Ermenistan'ın ateşkes antlaşmasına bağlı olduğunu ifade etmiş, ancak Rusya'daki "bazı ortakların" tutarsız beyanlarından şikâyet ederek, bunun bölgesel iletişim çabalarını engellediğine inandığını söylemiştir. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı 9 Eylül'de yaptığı açıklamada, "Azerbaycan-Nahçıvan yolu üzerinde üçüncü bir tarafın kontrolü kabul edilemez." denmiştir. Aynı gün Dışişleri Bakanı Ararat Mirzoyan Azerbaycan'a barış antlaşması için onuncu taslak metni tevdi ettiklerini duyurmuştur.²⁹

Azerbaycan'ın Ermenistan Anayasası'nda sakıncalı ifadeler yer aldığına dair söylemlerine karşı Paşinyan yeni bir söylem geliştirmiş; asıl Azerbaycan Anayasası'nın, 1918-1920 yıllarında var olan Azerbaycan Cumhuriyeti'ne atıfta bulunmak suretiyle, Ermenistan toprakları üzerinde hak iddia ettiğini, ancak kendilerinin bunu sorun yapmadıklarını, barış antlaşması hükümlerinin toprak bütünlüğüne ilişkin konuyu da çözdüğünü ifade etmiştir.³⁰ Bu yeni söylem de inandırıcı olmamıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı, tüm konular üzerinde anlaşmaya varılmadan kısmi bir barış antlaşması imzalanamayacağını belirtmiş ve Ermenistan Anayasası'nda değişiklik gereği hususunu yinelemiştir. Ermenistan tarafı ise, özellikle üçüncü ülkelerdeki yandaşları aracılığıyla, Azerbaycan'da kasım ayında düzenlenecek uluslararası COP29 çevre toplantısına katılım konusunu gündeme getirerek, antlaşmanın bu toplantı öncesi veya sırasında imzalanması

27 "‘If Borders Were Restored to The 1920 Map, The Zangezur Corridor Wouldn't Be Needed.' Comment from Baku", *JamNews*, 16 Ağustos 2024, <https://jam-news.net/zangezur-removed-from-the-peace-agreement/>.

28 Büşranur Koca-Can Efesoy, "Armenia Proposes Peace Treaty to Azerbaijan that Already Has 13 Of 17 Agreed-Upon Articles", *Anadolu Agency*, 1 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/armenia-proposes-peace-treaty-to-azerbaijan-that-already-has-13-of-17-agreed-upon-articles/3318171>.

29 "Latest Version of Draft Peace Treaty Contains Fully Agreed Upon Articles, Says Armenian FM", *ArmenPress*, 9 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199368>.

30 "Unlike Armenia, Azerbaijani Constitution Indeed Contains Territorial Claims – PM", *ArmenPress*, 31 Ağustos 2024, <https://armenpress.am/en/article/1198730>.

hususunda baskıda bulunma yolunu denemiştir. ABD Senato Dış İlişkiler Komitesi Başkanı da Azerbaycan'ın COP29'a ev sahipliği konusunda çekinceleri olduğunu beyan etmiş, ifade ve toplantı özgürlüğünde kısıtlamalar olmaması gerektiğini belirtmiş, Azerbaycan'ın barış anlaşması imzalanmasına “gülünç” engeller çıkardığını iddia etmiş, anlaşmanın Ermenistan bakımından adil olmayacağını ileri sürmüştür. Azerbaycan Cumhurbaşkanı, 60'dan fazla Temsilciler Meclisi üyesinin, COP29 zirvesi öncesi ABD Başkanı'ndan Azerbaycan'ı “Artsakh” (Karabağ) Ermenilerini etnik temizliğe maruz bırakmasından sorumlu tutması talebini eleştirmiş, bu gelişmenin arkasında Dışişleri Bakanı Blinken'in bulunduğunu ileri sürmüştür. Avrupa Birliği Parlamentosu da 24 Ekim'de kabul ettiği kararda Azerbaycan'ı insan hakları ihlalleriyle suçlamış; Azerbaycan karşıtlığını ve tarafgirliğini açıkça ortaya koymuştur. Dönemini bir barış antlaşması sağlamak suretiyle başarı ile bitirmek gayreti ve acelesi içinde olduğu anlaşılın ABD Başkanı Joe Biden, Özel Temsilcisi M. Carpenter eliyle, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'na³¹ ve Ermenistan Başbakanı'na 21-22 Ekim'de tevdi edilen birer mektup göndermiş, Azerbaycan tarafına, yıl sonundan önce Ermenistan ile barış anlaşması imzalama çağrısında bulunmuştur. Paşinyan'a gönderilen mektupta, ABD'nin barış antlaşması için “cesur girişimlerde” bulunmaya hazır olduğu vurgulanmış, “Barış antlaşmasının geri kalan maddelerinin sonuçlandırılması sebat, yaratıcılık ve uzlaşma gerektirir. Vatansızlığı politikadan üstün tutarak siz zaten cesurca ve tutarlı olarak barış yolunu seçtiniz. Sizi bu yıl barış anlaşmasını sonuçlandırmak için teşvik ediyorum.” demiştir.³²

Muhalefetin, Diasporanın militan, radikal örgütlerinin ve Ermeni yanlısı üçüncü tarafların giderek artan biçimde, Karabağ konusunun henüz çözüme kavuşmadığı, Karabağ'da etnik temizlik yapıldığı, soykırım suçu işlendiği, AGİT Minsk Grubunun tekrar devreye girmesi gerektiği yönündeki beyanları üzerine; Azerbaycan'ın Ermenistan'dan, Minsk Grubunun artık işlevini yitirdiği, dolayısıyla ortadan kalktığı yolunda bir açıklamada bulunmasını istemesine ilişkin olarak da Paşinyan, Minsk Grubunun sona ermesinin ancak barış antlaşması imzalanması durumunda gerçekleşeceğini ifade etmiştir.³³

Karabağ Ermenilerinin zorla yerlerinden edildikleri, etnik temizliğe maruz kaldıkları iddialarına en güvenilir, en inandırıcı yanıt Rusya Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü M. Zaharova'dan gelmiştir. Rus sözcü 16 Ekim'de bir basın

31 Ali Gasimov, “President Joe Biden Sends Letter to President İlham Aliyev”, *Trend News Agency*, 21 Ekim 2024, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3959437.html>.

32 “Biden Sends Letter to Pashinyan, Encouraging Finalization of Peace Agreement with Azerbaijan This Year”, *ArmenPress*, 22 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202956>.

33 Matanat Nasibova, “Azerbaijan's Call for Minsk Group's End Meets Armenian Defiance”, *Caliber*, 16 Ağustos 2024, <https://caliber.az/en/post/azerbaijan-s-call-for-minsk-group-s-end-meets-armenian-defiance>.

toplantısında, Karabağ'dan giden Ermenilerin kendi iradeleriyle ayrıldıklarını, zorlanmadıklarını, geri dönme imkânlarının bulunduğunu, doğdukları yerlerden ayrılan nüfusun geri dönmelerini sağlamak üzere Bakü'nün yapıcı adımlar attığını, terk ettikleri evlerine dönmek isteyenler varsa bu avantajdan yararlanabileceklerini tereddüde yer bırakmayan bir açıklıkla söylemiştir.³⁴ Tahmin edileceği gibi, bu açıklama konuyu istismar eden çevrelerde büyük rahatsızlık, hatta tepki yaratmıştır. Karabağ'dan kaçan ve Rus sözcüyü kınayan bir Karabağlı Ermeni "parlamenterin" kayıtlara geçen şu tepkisi aslında çok şeyi açıklamaktadır: "Elbette Artsakhlı [Karabağlı] her Ermeni'nin rüyası Artsakh'a geri dönmektir. Ancak çok önemli bir şart vardır: Bu Azerbaycanlıların bulunduğu hatta civarda oldukları bir ortamda gerçekleşemez."

Ermenistan ve Azerbaycan heyetleri, aralarındaki sınırı belirleme ilkelerini tespit etmek üzere nisan ayında başlattıkları ve 1 Temmuz'a kadar sonuçlandırma sözü verdikleri çalışmalarını ağustos sonu tamamlamışlardır. İki ülke Dışişleri Bakanlıklarınca yapılan açıklamalarda, varılan mutabakatın yürürlüğe girmesi için iç hukuk sürecinin başlatıldığı duyurulmuştur. Parlamento onayına gelmeden önce, Ermenistan'da bu sürecin ilk adımı olan, Anayasa Mahkemesinin antlaşmanın Anayasa'ya uygunluğu incelemesi Eylül sonunda olumlu kararlarla tamamlanmıştır. Parlamento Dış İlişkiler Komitesi antlaşmayı 21 Ekim'de³⁵, Genel Kurul da 23 Ekim'de³⁶ onaylamış, son aşama olan cumhurbaşkanı onayı, Azerbaycan ve Ermenistan Cumhurbaşkanlarıncı 25 Ekim'de eşzamanlı olarak gerçekleştirilmiştir.³⁷

Başbakanlık Basın Dairesinden yapılan bir açıklamada Paşinyan'ın 13 Eylül'de ABD Dışişleri Bakanı ile bir telefon görüşmesi yaptığı, tarafların Ermenistan-Azerbaycan barış görüşmeleri hakkında görüş alışverişinde bulunduğu belirtilmiştir.³⁸ 14 Eylül'de Rusya Başbakan Yardımcısı Erivan'a gelerek,

34 Elchin Mehdiyev, "Azerbaijan Provides Opportunity for Armenian Population of Karabakh to Return to Their Homes - Official", *Trend News Agency*, 16 Ekim 2024, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3957795.html>.

35 "Armenian Parliament Approves Regulations of Commissions on Border Delimitation with Azerbaijan", *Caliber*, 21 Ekim 2024, <https://caliber.az/en/post/armenian-parliament-approves-regulations-of-commissions-on-border-delimitation-with-azerbaijan?ysclid=m32pxrrqiz504881186>.

36 Hoory Minoryan, "Armenia's National Assembly Ratifies Border Delimitation Bill", *The Armenian Weekly*, 23 Ekim 2024, <https://armenianweekly.com/2024/10/23/armenias-national-assembly-ratifies-border-delimitation-bill/#:~:text=YEREVAN%E2%80%94The%20National%20Assembly%20of%20the,favor%20and%20no%20dissenting%20votes>.

37 Siranush Ghazanchyan, "Presidents of Armenia and Azerbaijan Confirm Ratification of The Regulation on Joint Activity of Border Commissions", *Public Radio of Armenia*, 25 Ekim 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/25/presidents-of-armenia-and-azerbaijan-confirm-ratification-of-the-regulation-on-joint-activity-of-border-commissions/>.

38 "Secretary Blinken's Call with Armenian Prime Minister Pashinyan", *U.S. Department of State*, 13 Eylül 2024, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-17/>.

Paşinyan ile görüşmüş, Rusya'nın ulaşım yollarının açılmasının 2020 Ateşkes Antlaşması çerçevesinde mümkün olduğunu yinelemiştir. Azerbaycan Dışişleri Bakanlığında yapılan açıklamada, ABD Dışişleri Bakanı'nın 16 Eylül'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı ile bir telefon görüşmesi yaptığı belirtilmiştir.³⁹ Bakanlık sözcüsü, Blinken'in Ermenistan-Azerbaycan arasında kalıcı ve onurlu bir barışın önemini teyit ettiğini ve sınır tespit ilkeleri anlaşması da dâhil olmak üzere, taraflar arasındaki son gelişmelerden duyduğu memnuniyeti ifade ettiğini söylemiştir.

BM Genel Kurulunun 79. oturumuna katılmak üzere New York'ta bulunan Ermenistan ve Azerbaycan Dışişleri Bakanları, ABD Dışişleri Bakanı'nın davetine icabetle, 26 Eylül'de tekrar bir üçlü toplantı yapmıştır.⁴⁰ Yapılan benzer açıklamalarda, tarafların "Barış ve Devletlerarası İlişkilerin Tesisi Antlaşması"nın mümkün olan en kısa zamanda sonuçlandırılması için ilave gayret gösterme konusunda anlaştıkları kaydedilmiştir. Toplantıda somut bir gelişme sağlanamadığı anlaşılmaktadır. Nitekim bu görüşmeden bir hafta sonra, Ermenistan Dışişleri Bakanı Azerbaycan'ın Ermenistan ile barış anlaşması imzalaması konusunda "siyasi niyet ve iradesi" bulunmadığını ve hatta yeni bir askeri harekât planlaması içinde olabileceğini beyan etmiştir.⁴¹ Azerbaycan tarafı ise, Ermenistan'ın silahlanma girişimlerini, hazmedemediği yenilginin rövanşını alma girişimleri olarak değerlendirmesini tekrarlamaya devam etmiş; dış güçlerin, özellikle Fransa'nın kendi jeopolitik çıkarları doğrultusunda Ermenistan'ı Azerbaycan'a karşı kışkırtmakta olduğunu ileri sürmüştür. Bir Ermenistan hükümet açıklamasında, Fransızca Konuşan Ülkeler Toplantısı için Mirzoyan ile birlikte Paris'e giden Paşinyan'ın 3 Ekim'de Fransa Devlet Başkanı ile görüşmesinde barış sürecinin de ele alındığı, Fransa'nın koşulsuz desteğinin teyit edildiği kaydedilmiş; Paşinyan, Fransa'nın Ermenistan'a uluslararası alanda desteğini övmüştür.⁴²

Rusya'nın ev sahipliğinde Kazan'da yapılan BRICS toplantısına katılan Azerbaycan Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı 24 Ekim'de bu toplantı

39 "U.S. Secretary of State Antony Blinken made a phone call to the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev", *President of the Republic of Azerbaijan*, 16 Eylül 2024, <https://president.az/en/articles/view/66844>.

40 "U.S. Hosts Key Meeting Between Armenia and Azerbaijan in New York", *The Armenian Report*, 26 Eylül 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/25/presidents-of-armenia-and-azerbaijan-confirm-ratification-of-the-regulation-on-joint-activity-of-border-commissions/>.

41 "Armenia's Foreign Minister Says Azerbaijan Lacks "Political Will" to Sign Peace Deal, Warns of Possible Military Action", *Zartok*, 2 Ekim 2024, <https://zartokmedia.com/2024/10/02/armenias-foreign-minister-says-azerbaijan-lacks-political-will-to-sign-peace-deal-warns-of-possible-military-action/>.

42 "French President Reaffirms Unconditional Support to Armenia During Meeting with Pashinyan", *ArmenPress*, 3 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201440>.

marjında ikili bir görüşme yapmış, ortak konularını görüşmüş ve Dışişleri Bakanları'na barış antlaşmasının tamamlanması ve en kısa zamanda sonuçlandırılması talimatını vermişlerdir.⁴³ İki lider, yan yana oturduklarından, toplantı süresince de aralarında görüşmüşlerdir.

BRICS oturumundaki konuşmasında Paşinyan barış anlaşması maddelerinin %80-90'ında Azerbaycan ile mutabık kaldıklarını belirtmiş, mutabık kalınan maddeler hakkında bilgi vermiş, bunları kapsayan bir antlaşmanın imzalanmasına hazır olduklarını yinelemiş; Azerbaycan'ın anlaşmanın imzalanmasını Anayasa değişikliğine bağlamasını eleştirmiş, Anayasa Mahkemesinin son kararının Anayasa'da toprak talebinde bulunduğu iddialarının geçersiz olduğunu ortaya koyduğunu ifade etmiştir.⁴⁴

Ermenistan'ın Dış İlişkileri

Ermenistan'ın Rusya'ya çok yönlü bağımlı olduğu ve başta ekonomi olmak üzere, kısa dönemde başka kaynaklardan ikame edemeyeceği gereksinimleri bulunduğu cihetle, geleneksel olarak temel dış politika pusulası olan Rusya ile ilişkilerini ihtiyatlı biçimde sürdürmek, ancak artık geleceğinin teminatının Rusya olmadığı değerlendirilmesiyle, Rusya'nın denetiminden çıkmak ve kendisini bu konuda teşvik eden ve destekleyen Batı'nın güvencesi ile yeni alternatifler aramak girişimleri bu dönem içinde de devam etmiştir. Bu yeni denge arayışında Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkilerine Ermenistan lehinde bir çözüm sağlayabilecek temaslar ve girişimler ön planda olmuştur.

Ermenistan'ın Rusya ile bağlarını gevşetmedeki ilk adımı oluşturan Kolektif Güvenlik Anlaşması Örgütüne (KGAÖ) karşı, kendince haklı ve savunulabilir gerekçelere dayanan tutumu dönem içinde de artarak devam etmiştir. 31 Mayıs'ta yapılan açıklamada, Ermenistan Savunma Bakanı'nın örgütün Almatı'da yapılacak Savunma Bakanları Konseyi Toplantısı'na katılmayacağı duyurulmuştur.⁴⁵ Rusya 11 Haziran'da Ermenistan'ı örgüt bütçesine katkı payını kesmesi nedeniyle eleştirmiştir. Paşinyan'ın mayıs ayında Türkmenistan'da yapılan Bağımsız Devletler Topluluğu (BDT) toplantısına da katılmaması Rusya'da ilave bir tedirginlik yaratmış, Ermenistan'a diplomatik

43 Burc Eruygur, "Azerbaijani President, Armenian Premier Meet on Sidelines of BRICS Summit", *Anadolu Agency*, 24 Ekim 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbaijani-president-armenian-premier-meet-on-sidelines-of-brics-summit/3373258>.

44 "The Prime Minister again Offered Azerbaijan to Sign The Peace Treaty", *Radar Armenia*, 24 Ekim 2024, <https://radar.am/en/news/politics-2659552253/#:~:text=RA%20Prime%20Minister%20Nikol%20Pashinyan,each%20other%20in%20the%20future>.

45 "Armenia Skips CSTO Defense Ministers' Meeting in Almaty", *ArmenPress*, 31 Mayıs 2024, <https://armenpress.am/en/article/1138417>.

bir uyarı olarak, 24 Mayıs'ta Rusya'nın Erivan Büyükelçisi istişareler için Moskova'ya çağrılmıştır.⁴⁶ Paşinyan 1 Eylül'de ülkesinin KGAÖ toplantılarına "her düzeyde" katılımını dondurduğunu resmen beyan etmiştir.⁴⁷ Diğer taraftan, Dışişleri Bakan Yardımcısı, Paşinyan'ın Moskova'da yapılacak BDT zirvesine katılacağını 4 Eylül'de açıklamıştır.⁴⁸

Paşinyan 18 Eylül'de yaptığı bir açıklamada, "Biz KGAÖ üyeliğimizi sadece örgütün Ermenistan'a karşı güvenlik taahhütlerini yerine getirmediği için dondurmadık, ayrıca kanaatimize göre, KGAÖ Ermenistan'ın güvenliğine, Ermenistan'ın varlığına, egemenliğine ve devlet kimliğine de tehdit oluşturmaktadır." demiştir.⁴⁹ Rusya bu ifadeleri derhal reddetmiş, Kremlin sözcüsü Peskov, "Bay Paşinyan ile kayıtsız şartsız farklı görüşteyiz. KGAÖ Ermenistan'ın egemenliğine tehdit oluşturamaz ve oluşturamamaktadır. Tersine bu örgüt üye ülkelerin egemenliğini korumaktadır. Biz sabırla bu tutumumuzu Ermenistan yönetimine iletacağız. Ermenistan Rusya'nın 'yakın bir ortağı' olmaya devam etmektedir ve iki ülke arasındaki 'temaslar' devam edecektir." karşılığını vermiştir.⁵⁰ Ermenistan 26 Eylül'de Almatı'da başlayan KGAÖ ortak askeri tatbikatına katılmamıştır.⁵¹

Rusya Federal Güvenlik Servisi Başkanı 5 Ekim'de Kazakistan'da yaptığı bir konuşmada, Batılı güçlerin, askeri bir konum sağlamak amacıyla, Ermenistan'a KGAÖ'den çıkması için baskı yaptıklarını ileri sürmüş, "Güvenlik garantileri ve tercihli silah tedariki karşılığı Batı, Ermenistan'ın KGAÖ'den çekilmesini sağlamaya çalışmaktadırlar; böylece Erivan, Bakü ile ilişkilerinde NATO'ya daha çok bağımlı hale gelecektir. AB'nin Ermenistan-Azerbaycan sınırındaki gözlem heyeti Rusya ve ortakları aleyhine, belli bir NATO ülkesinin çıkarları için istihbarat faaliyetinde bulunmaktadır." demiştir.⁵² AB Dış İlişkiler Sözcüsü bu beyanları derhal yanıtlamış ve saçmalık olarak nitelemiştir.⁵³

46 "Russian Envoy to Armenia Summoned to Moscow for Consultations — Foreign Ministry", *TASS*, 24 Mayıs 2024, <https://tass.com/politics/1792949>.

47 "Armenia's Decision to Freeze Participation in CSTO Sufficient for Now, PM Pashinyan Says", *APA*, 31 Ağustos 2024, <https://en.apa.az/cis-countries/armenias-decision-to-freeze-participation-in-csto-sufficient-for-now-pm-pashinyan-says-446794>

48 "Armenia to Participate in CIS Informal Summit", *ArmenPress*, 4 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199014>.

49 Shoghik Galstian, "Pashinian Calls Russian-Led Alliance Security Threat to Armenia", *Azattyun Radiokayan*, 18 Eylül 2024, <https://www.azattyun.am/a/33124969.html>.

50 "Moscow Categorically Disagrees with Armenian PM's Criticism of CSTO — Kremlin", *TASS*, 18 Eylül 2024, <https://tass.com/politics/1844713>.

51 "Armenia Skips CSTO Drills In Kazakhstan", *Azattyun Radiokayan*, 26 Eylül 2024, <https://www.azattyun.am/a/32053026.html>.

52 "Director of The Russian FSB: The West is Putting Pressure on Armenia, Forcing it to Leave The CSTO", *TopWar*, 4 Ekim 2024, <https://en.topwar.ru/251343-direktor-fsb-zapad-okazyvaet-davlenie-na-armeniju-prinuzhdaja-ee-vyjti-iz-odkb.html>.

53 "Exclusive: EU Slams 'Nonsense' Comments by Russian FSB Chief about Armenia", *ArmenPress*, 4 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201510>.

Ermenistan Dışişleri Bakanı 3 Ekim’de NATO yeni Genel Sekreteri’ni kutlamış, Ermenistan’ın NATO ile daha yakın iş birliği beklentisini dile getirmiştir.⁵⁴

BDT Dışişleri Bakanları Toplantısı 7 Ekim’de, Zirve Toplantısı 8 Ekim’de Moskova’da yapılmıştır.⁵⁵ Dışişleri Bakanları toplantısına katılan Mirzoyan, toplantıda kabul edilen “Avrasya’da Güvenliğin Sağlanması İlkeleri” ve “Uluslararası İlişkilerde Tek Taraflı Tedbirlerin Kabul Edilmezliği” başlıklı iki karara katılmamış, imzalamamıştır.⁵⁶

Zirveye katılan Paşinyan, bu vesileyle Rusya Devlet Başkanı ile de ikili bir görüşme yapmıştır. Başbakanlık sözcüsü yaptığı açıklamada, bu görüşmede, Ermenistan-İran sınır geçiş kapısının artık sadece, tamamen, Ermenistan sınır güvenlik güçleri denetimi altında olması, yeni yıldan itibaren İran ve Türkiye sınırını koruyan Rus askerlerine Ermeni sınır güvenlik güçlerinin de katılması hususunda anlaşmaya varıldığını bildirmiştir. Bu gelişme Ermenistan’daki Rus askeri üslerinin ve burada konuşlu askerlerin durumu ve geleceği hakkında basında spekülasyonlara yol açmış, Rus kaynakları konunun ikili anlaşmalar ile tespit edildiğini ve tek taraflı irade beyanlarıyla değişmeyeceğini vurgulamıştır.⁵⁷ Paşinyan’da yaptığı açıklamada böyle bir konunun gündemde olmadığını belirtmiştir.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı’nın da katıldığı BDT Moskova zirvesi vesilesiyle Rusya Devlet Başkanı’nın üçlü bir toplantı düzenleme arzusunda olduğu ancak Ermenistan’ın buna yanaşmadığı, Rusya Devlet Başkanı’nın taraflarla ikili görüştüğü, dolayısıyla Rusya’ya barış antlaşması sürecinde inisiyatif alma olanağı tanınmadığı basında yer almıştır.⁵⁸

Paşinyan zirvede yaptığı konuşmada “Barış Kavşakları” projesine odaklanan ayrıntılı bir açıklama yapmış, “Bu projenin özü şöyledir: Ermenistan, Gürcistan’dan İran’a ve tersine, Türkiye’den Azerbaycan’a ve tersine,

54 “Armenian Foreign Minister Expressed His Hope for A Strong Partnership with The New NATO Secretary General”, *ARKA News Agency*, 10 Ekim 2024, https://arka.am/en/news/politics/armenian_foreign_minister_expressed_his_hope_for_a_strong_partnership_with_the_new_nato_secretary_ge/

55 Catherine Putz, “Commonwealth of Independent States Gathers in Moscow for Annual Heads of State Meeting”, *The Diplomat*, 9 Ekim 2024, <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/>.

56 “Armenia Didn’t Join Two Statements at CIS Council of Foreign Ministers Meeting”, *ArmenPress*, 7 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201731>.

57 Catherine Putz, “Commonwealth of Independent States Gathers in Moscow for Annual Heads of State Meeting”, *The Diplomat*, 9 Ekim 2024, <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/>.

58 “Armenia-Russia-Azerbaijan Trilateral Meeting Not Planned, Says Kremlin”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201765>.

topraklarından araçların, yüklerin, yolcuların, boru hatlarının, kabloların geçmesini sağlamaya hazırdır. Biz Azerbaycan ana bölümden Nahçıvan Otonom Cumhuriyeti'ne araçların, yükün, yolcuların boru hatlarının kabloların geçişini sağlamaya hazırız. Bizim teklifimize karşılık Azerbaycan; eğer Ermenistan bölgesel ulaşımı açmak istemiyorsa, İran'ın sağladığı imkânlarla Nahçıvan'a ulaşım, diyor. Buna elbette itiraz etmiyoruz. Bu iki egemen devlet arasında bir konu. Ancak bir kez daha altını çizmek istiyorum, Ermenistan bölgesel kanalların açılmasını istiyor ve biz topraklarımızdan İran'ın sağladığı aynı koşullarla ulaşım imkânı sağlamaya hazırız. Daha da öteye, sınır kontrol işlemlerinde, karşılıklılık, eşitlik, egemenlik ve tarafların yetkileri ilkeleri çerçevesinde bazı basitleştirmeler yapmaya da hazırız.” demiştir.⁵⁹

Rusya'nın konuyla yetkili Başbakan Yardımcısı Rus televizyonuna 9 Ekim'de verdiği bir mülakatta, Ateşkes Antlaşması'nın 9. Maddesine atıfla ve Ermenistan'ın bu anlaşmayı reddetmediği cihetle, Ermenistan ve Azerbaycan sınırının ticarete ve seyahate ancak Rusya'nın katılımıyla açılabileceğini ileri sürmüştür.⁶⁰ Paşinyan 12 Ekim'de yaptığı açıklamada, 9 Kasım 2020 Üçlü Ateşkes Antlaşması'nın diğer maddeleri hükümleri yerine getirilmezken sadece 9. Maddesine odaklanılmasının kabul edilemez olduğunu yinelemiştir.⁶¹

Rusya Dışişleri Bakanlığı 15 Ağustos'ta, Ermenistan okul müfredatında tarih kitaplarında, tarafların 2022 yılında yaptıkları tarihi anıları muhafaza etme anlaşmasının hilafına, “18. ve 19. yüzyıllarda Güney Kafkasların tarihinin Rusya aleyhine tahrif edildiği, 1827 Türkmençay Antlaşması ile Doğu Ermenistan'ın zorla ilhak edildiği” gibi ifadeler kullanıldığı eleştirisinde bulunmuş; bu bağlamda, Batıyı tarihi “yeniden yazmakla” suçlamıştır.⁶² Ermenistan Eğitim Bakanlığı vakit geçirmeksizin yaptığı açıklamada, gerekli düzeltmelerin yapılacağını duyurmuştur. Bu durum kuşkusuz tarihin siyasi amaçlarla manipüle edilebildiğine örnek teşkil etmektedir.⁶³

İran ile yakın ilişkiler dönem içinde canlılığını korumuştur. Helikopter kazasında vefat eden İran Dışişleri Bakanı'nın yerine geçici olarak vekâleten

59 “Armenia Never Agreed to the Involvement of Third Countries in Ensuring the Security of Communications - PM”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201804>.

60 “Russia Insists On Key Role In Armenian-Azeri Transport Links”, *Azatoryun Radiokayan*, 9 Ekim 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33152459.html>.

61 “Unacceptable to Single Out One Article When Others Are Unfulfilled, PM Pashinyan Says on 2020 Trilateral Statement”, *ArmenPress*, 12 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202121>.

62 Fatima Latifova, “Armenian Education Ministry Rewriting History: Claim Filed against Russia”, *AzerNews*, 16 Ağustos 2024, <https://www.azernews.az/nation/229956.html>.

63 “After Stern Criticism from Russia, Armenia Amends History Textbook”, *Asbarez*, 16 Ağustos 2024, <https://www.asbarez.com/after-stern-criticism-from-russia-armenia-amends-history-textbook/>.

atanan yeni Dışişleri Bakanı 30 Mayıs'ta Ermeni mevkidaşına İran ile Ermenistan arasındaki stratejik hedeflerin gerçekleştirilmesi hususunda Dini Lider'in beyanlarının uygulanmasına verdikleri önemi vurgulamıştır.⁶⁴ Paşinyan, İran'ın 9. Cumhurbaşkanı'nın göreve başlama törenine katılmak üzere Tahran'a gitmiş, bu vesileyle dini lider Ali Hamaney ile de görüşmüştür.⁶⁵ Yeni kabinenin Dışişleri Bakanı Abbas Arakçi de İran'ın Cumhurbaşkanı Mesud Pezeşkiyan yönetiminde Ermenistan ile daha yakın ilişkiler aramaya devam edeceğini ve Ermenistan'ın toprak bütünlüğünü destekleyeceğini beyan etmiştir. Yeni bakan, Kafkas bölgesinin İran için jeopolitik ve stratejik öneme sahip olduğunu vurgulamıştır.⁶⁶

BRICS Zirvesi'ne davetli olarak Kazan'a giden Paşinyan bu vesileyle 24 Ekim'de İran Cumhurbaşkanı ile ikili bir görüşme yapmış, İran ile daha yakın bağlar kurmanın Ermenistan için hâlâ bir öncelik olduğunu beyan etmiştir.⁶⁷

Ekim ayı başında Erivan'da düzenlenen Avrasya Ekonomik Birliği'nin Hükümetlerarası Konsey Toplantısı'na ve Avrasya Ekonomik Forumu'na ilk kez davet edilen İran, Cumhurbaşkanı Birinci Yardımcısı düzeyinde katılmıştır.⁶⁸ Cumhurbaşkanı Yardımcısı ile yapılan üst düzey görüşmelerde, Ermenistan'ın İran için Avrupa'ya ve Avrasya'ya bir köprü ve açılım kapısı olabileceği ifade edilmiş, 2014-2015 yıllarında 100-150 milyon dolar olan, 2017 yılında 232 milyon dolara sıçrayan ticaret hacminin 3 milyar dolara çıkarılması hedefi belirlenmiştir.⁶⁹

Şanghay İşbirliği Örgütü'nün (ŞİÖ) Genel Sekreteri 7 Haziran'da Ermenistan'a resmi bir ilk ziyarette bulunmuştur. Dışişleri Bakanı ile görüşmesinden sonra yapılan açıklamada, ziyaret sırasında yapılan görüşmelerin Ermenistan ile ŞİÖ

64 "Iranian, Armenian Officials Pledge Continued Collaboration", *Tasnim News Agency*, 30 Mayıs 2024, <https://www.tasnimnews.com/en/news/2024/05/30/3095715/iranian-armenian-officials-pledge-continued-collaboration#:~:text=Baqeri%20highlighted%20the%20significance%20of.and%20stability%20in%20the%20Caucasus>.

65 "Pashinyan Meets with Iran's Khamenei in Tehran", *ArmenPress*, 30 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1196706>.

66 "Iran's Policy On Armenia Unchanged, Says New FM", *Azatutyun Radiokayan*, 23 Ağustos 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33090278.html>.

67 "PM Pashinyan Holds Meeting with Iranian President" *ArmenPress*, 24 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203086>.

68 "Iran's Veep in Armenia for Eurasian Economic Forum", *Tasnim News Agency*, 1 Ekim 2024, <https://www.tasnimnews.com/en/news/2024/10/01/3169214/iran-s-veep-in-armenia-for-eurasian-economic-forum>.

69 "Armenia Could Act As Bridge Connecting Iran with Europe And Eurasia to Expand Iran's Trade in the Region", *Tabnak*, 2 Ekim 2024, [https://www.tabnak.ir/en/news/5188/%C2%A0-armenia-iran%E2%80%99s-gateway-to-eurasia-tehran-yerevan-see-expanding-bilateral-trade-to-us\\$-3-bln-%C2%A0%C2%A0](https://www.tabnak.ir/en/news/5188/%C2%A0-armenia-iran%E2%80%99s-gateway-to-eurasia-tehran-yerevan-see-expanding-bilateral-trade-to-us$-3-bln-%C2%A0%C2%A0)

arasındaki iş birliği olanaklarını genişletmeye katkıda bulunacağı ümidi ifade edilmiştir.⁷⁰

ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı James O'Brien, bakanlıklararası bir hükümet heyetiyle 10-12 Haziran tarihlerinde Ermenistan'ı ziyaret etmiş, üst düzey temaslarda bulunmuştur.⁷¹ Ermenistan Dışişleri Bakanı ile yapılan görüşmede, tarafların gelecekteki yakın ilişkilerinin yol haritasını çizen, ayrıntılı ve çok boyutlu bir bildiri yayımlanmıştır. Taraflar gelecek yıl ilişkilerin derinleştirilmesi konusunda bir vizyon ortaya koymuş, bu somut olarak, bir Anlayış Muhtırası ile ikili diyalog statüsünden Stratejik Ortaklık Komisyonuna geçiş olarak öngörülmüştür. O'Brien Orta Asya'yı Akdeniz'e ve Avrupa'ya bağlayacak ticaret yolunun önemi üzerinde de durmuş, bu bağlantıyı bir an önce kurma gereğine işaret etmiş, Zangezur Koridoru ifadesini kullanmadan, Rusya'yı dışlayarak bu projeye ABD'nin verdiği önemi de ifade etmiştir. Ziyaret sırasında bir gümrük antlaşması imzalanmış⁷², daha yakın savunma ve güvenlik bağları kurulması sözleri verilmiştir.

Ermenistan Genelkurmay Başkanı Almanya'da düzenlenen Avrupa Ordu Komutanları Konferansı'na katılmış, bu vesileyle 10 Haziran'da Fransız General ile ikili bir görüşme yapmıştır.⁷³ Görüşmede askeri iş birliğini daha da artırmak hususunda mutabık kalınmıştır. Fransa Savunma Bakanı, 18 Haziran'da Ermenistan'a 36 adet CAESAR güdümlü mermi satış kararının alındığını bildirmiştir.⁷⁴ Fransa Dışişleri Bakanı görevi sona ermeden, son ziyaretini 15-16 Eylül tarihlerinde Ermenistan'a yapmış, Ermenistan'a ülkesinin güçlü desteğini yeniden teyit etmiş, gündeminde "savunma" konusunun da bulunduğunu belirtmiş, Fransa'nın Ermenistan ile derinleşen askeri bağlarını vurgulamış, askeri malzeme sevkiyatının bir tırmanma amacı taşımadığını, istikrarı sağlamak üzere verildiğini ileri sürmüştür.⁷⁵ Fransa Devlet Başkanı BM Genel Kurulunda 26 Eylül'de yaptığı konuşmada,

70 "SCO Secretary-General Meets with Foreign Minister of Armenia", *The Shanghai Cooperation Organisation*, 8 Haziran 2024, <https://eng.sectesco.org/20240608/1388471.html>.

71 "Assistant Secretary O'Brien's Travel to Armenia", *U.S. Department of State*, 7 Haziran 2024, <https://www.state.gov/assistant-secretary-obriens-travel-to-armenia/>.

72 "Agreement on Mutual Assistance of Customs Authorities Signed Between Armenia and The USA", *ArmenPress*, 11 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1139307>.

73 "Chief of Armenian Armed Forces General Staff meets with France's Chief of Army Staff", *ArmenPress*, 11 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1139319>.

74 "France Hails Deal To Provide Armenia with Howitzers As 'New Important Milestone'", *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 18 Haziran 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-france-defense-russia-azerbaijan-howitzer/32997862.html>.

75 "The Start of The Two-Day Visit of The Foreign Minister of France to Armenia", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 15 Eylül 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/09/15/sejourne_armenia_visit/12825.

“Azerbaycan’ın baskısı karşısında Fransa kuvvetle Ermenistan’ın yanındadır.” demiştir.⁷⁶

9-10 Ekim’de Berlin’de Ermenistan ve Almanya Savunma Bakanlıkları heyetleri arasında ikili savunma istişare görüşmeleri yapılmıştır. Yapılan açıklamada, tarafların 2024 yılında ikili savunma iş birliğinden duydukları memnuniyet belirtilmiş, bu ilişkileri geliştirmek için büyük bir potansiyel bulunduğu kaydedilmiş, 2025 yılı iş birliği programı üzerinde mutabık kalınmıştır.⁷⁷

31 Mayıs’ta Paşinyan iki sözde müttefikin Ermenistan’ın egemenliğine karşı hareket ettiği suçlamasını takiben, haziran ayı başında, Belarus Cumhurbaşkanı Aleksandr Lukaşenko’nun Azerbaycan ile ilişkilerinde ve KGAÖ’ye karşı tutumunda Ermenistan’ı suçlayan beyanda bulunması Ermenistan’da büyük tepki yaratmış; karşılıklı olarak büyükelçiler geri çağırılmış,⁷⁸ Paşinyan ne kendisinin ne de hükümet yetkililerinin Lukaşenko görevde iken Belarus’a gitmeyeceklerini bildirmiş, 12 Haziran’da Parlamentoda, Rusya önderliğindeki güvenlik örgütünden çekilme kararı aldığını, çekilmenin ne zaman olacağına daha sonra karar verileceğini bildirmiştir.⁷⁹ Rusya Devlet Başkanı’nın basın sözcüsü 13 Haziran’da, Rusya’nın iki ülke arasındaki ittifak ilişkilerinin devam etmesini beklediklerini, Ermenistan tarafı ile temaslarının devam edeceğini belirtmiştir. BRICS Zirvesi için Kazan’da bulunan Belarus Cumhurbaşkanı ve Ermenistan Başbakanı bu vesileyle 25 Ekim’de ayaküstü kısa bir görüşme yapmış ve basına poz vermiştir.⁸⁰

Rusya Dışişleri Bakanlığı haziran ayı başlarında bir Ermenistan heyetinin Ukrayna’da, Rusya saldırısının sembolik mağdur kenti Bucha’yı ziyaretini 9 Haziran’da nota ile protesto etmiştir.⁸¹ Ermenistan Güvenlik Konseyi Sekreteri A. Grigoryan 15 Haziran’da, İsviçre’de yapılan “Ukrayna Barış Formülü

76 “France’s Macron Deplores ‘Azeri Pressure on Armenia’”, *Azattyun Radiokayan*, 26 Eylül 2024, <https://www.azattyun.am/a/33136150.html>.

77 “Bilateral Defence Consultations Between Armenia and Germany Held in Berlin”, *ArmenPress*, 11 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202082>.

78 Ani Avetisyan, “Armenia Recalls Ambassador from Belarus Amid Rising Tension with Russia”, *Eurasianet*, 14 Haziran 2024, <https://eurasianet.org/armenia-recalls-ambassador-from-belarus-amid-rising-tension-with-russia>.

79 “Tensions Continue to Rise Between Armenia, Belarus”, *Azattyun Radiokayan*, 14 Haziran 2024, <https://www.azattyun.am/a/32993532.html>.

80 “Pashinyan, Lukashenko Meet During BRICS Summit”, *ArmenPress*, 25 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203185>.

81 Elsa Court, “Moscow Issues Protest Note to Yerevan after Armenian Delegation Visits Bucha”, *The Kyiv Independent*, 9 Haziran 2024, <https://kyivindependent.com/moscow-issues-protest-note-to-yerevan-after-armenian-delegation-visits-bucha/>.

Zirvesi”ne katılmıştır. Ermenistan Dışişleri Bakanlığında 17 Haziran’da yapılan açıklamada, Ermenistan ve Ukrayna’nın, Kiev’de siyasi istişare görüşmeleri yaptığı duyurulmuştur.⁸² 28-29 Haziran tarihlerinde Hırvatistan’da düzenlenen Dubrovnik Forumu’na katılan Mirzoyan burada Ukrayna Dışişleri Bakanı ile de ikili bir görüşme yapmıştır.⁸³ Böylece Ermenistan’ın Rusya’ya karşı bağımsız hareket edebileceği de gösterilmiştir.

17 Haziran’da ABD, Ermenistan’daki yerel ve bölgesel yönetimlerle doğrudan temas kurulmasına yardımcı olmak üzere yeni bir birim kurduğunu, bu amaçla Ermenistan’da bir forum düzenlendiğini, iki günlük bu etkinlikte karşılıklı belediye başkanlarının, yerel yetkililerin bir araya gelmelerinin sağlanacağını duyurmuştur.⁸⁴ Bu vesileyle, ABD Dışişleri Bakan Yardımcılarından R. Verma’nın beraberinde ABD yerel yöneticilerinden bir heyetle 17 Haziran’da Ermenistan’ı ziyaret edeceği bildirilmiştir.⁸⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan 20 Haziran’da Litvanya’yı,⁸⁶ 26-27 Haziran’da Estonya’yı ziyaret etmiştir. Meclis Başkanı Alen Simonyan da 26 Haziran’da Letonya’ya resmi ziyarette bulunmuştur.⁸⁷ Ermenistan’ın Rusya karşıtlığı bilinen Baltık ülkeleri ile yakın ilişkileri Rusya tarafından eleştirilmiştir.

2019 yılında BM Genel Kurulu toplantıları marjında Paşinyan’ın Hindistan Başbakanı ile yaptığı görüşmeden sonra Ermenistan-Hindistan ilişkilerinde siyasi, ekonomik ve askeri alanda ciddi bir hareketlenme başlamıştır. Ekim 2021’de Hindistan Dışişleri Bakanı’nın bir ilk teşkil eden Ermenistan’ı resmi ziyareti, daha sonra Mirzoyan’ın bir toplantıya katılmak üzere Hindistan’a gitmesi bu ilişkilerin çok boyutlu geliştirilmesini sağlamıştır. Dönem içinde bu ilişki özellikle savunma alanında gelişmiş, Ermenistan’ın toplam silah

82 “Political Consultations between The Foreign Ministries of Armenia And Ukraine”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 17 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/17/arm_ua_politicalconsultation/12697.

83 “The meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia and Ukraine”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 29 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/29/Mirzoyan_Kuleba/12721.

84 “U.S. Launches New Department to Liaise with Local Governments in Armenia”, *Asbarez*, 17 Haziran 2024, <https://www.asbarez.com/u-s-launches-new-department-to-liaise-with-local-governments-in-armenia/>.

85 “US First Deputy Secretary of State to Visit Armenia”, *Caliber*, 14 Haziran 2024, <https://caliber.az/en/post/us-first-deputy-secretary-of-state-to-visit-armenia>.

86 “Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Lithuania””, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 20 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/20/Mirzoyan_Landsbergis/12704.

87 “Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Estonia”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 27 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/27/Mirzoyan_Tsahkna/12715.

alımının neredeyse %90'ı Hindistan'dan sağlanmıştır.⁸⁸ Ermenistan Hindistan kartını Türkiye'ye karşı bir cephe kurabilmek için kullanabilmiş, Pakistan-Azerbaycan-Türkiye iş birliğine karşı bir denge oluşturabileceğine Hindistan'ı ikna edebildiği görülmüştür. Bu ilişki Hindistan-İran-Ermenistan-Gürcistan üzerinden oluşması öngörülen “Kuzey-Güney Ticaret Koridoru Projesi” ile siyasi ve ekonomik bir boyut da kazanmıştır.

Karadeniz Ekonomik İşbirliği Teşkilatı Genel Sekreteri, Ermenistan'ın teşkilatın dönem başkanlığını alması münasebetiyle 1 Temmuz'da Ermenistan'a gitmiştir.⁸⁹

Ermenistan ve Gürcistan Dışişleri Bakanlıkları heyetleri, iki bakanın başkanlığında 2 Temmuz'da Tiflis'te toplanmıştır. İkili ve çok taraflı alanda iş birliğinin ele alındığı görüşmelerde, iki ülke arasında kurulan stratejik ortaklık gündemindeki konulara da yer verilmiştir. Basında yer alan yorumlarda, Fransa'dan alınacak askeri malzemenin Gürcistan üzerinden naklinin de önemli bir konu teşkil ettiği belirtilmiştir.

Ermenistan Savunma Bakanlığında 6 Temmuz'da yapılan açıklamada, uluslararası barışı koruma misyonlarına hazırlanma çerçevesinde ortak Ermenistan-ABD askeri tatbikatı “Kartal Ortak 2024”ün 15-24 Temmuz tarihlerinde Ermenistan'da yapılacağı, tatbikata Ermenistan Silahlı Kuvvetleri Barış Koruma Tugayı mensupları, ABD Avrupa ve Afrika Ordusu ve Kansas Ulusal Muhafızlarının katılacağı bildirilmiştir.⁹⁰ Söz konusu tarihlerde yapılan ortak tatbikata Amerikalı üç general katılmış, ortak bir barışı koruma tatbikatı yapıldığı duyurulmuştur.⁹¹

Ermenistan Genelkurmay Başkanı, 13-16 Ekim tarihleri arasında Vaşington'da açılan bir fuar vesilesiyle temaslarda bulunmak üzere ABD'ye gitmiştir. 16 Ekim'de görüştüğü ABD Genelkurmay Başkanı, büyüyen ABD-Ermenistan askeri bağlarını övmüş, Rusya'nın “bölgedeki zararlı etkisine” karşı koyma çağrısında bulunmuştur.⁹²

88 “Armenia Becomes Largest Importer of Weapons from India”, *MassisPost*, 24 Temmuz 2024, <https://massispost.com/2024/07/armenia-becomes-largest-importer-of-weapons-from-india/>.

89 “Armenian Parliament Speaker Receives Secretary General of Black Sea Economic Cooperation”, *ArmenPress*, 1 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1194838>.

90 “Armenia-U.S. Joint Exercise “EAGLE PARTNER 2024” Will Be Held in Armenia”, *ArmenPress*, 6 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195178>.

91 “The Joint Armenia-U.S. Military Exercise “EAGLE PARTNER 2024””, *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 15 Temmuz 2024, <https://mil.am/en/news/12290>.

92 “Top U.S., Armenian Generals Meet in Washington”, *Azattyun Radiokayan*, 17 Ekim 2024, <https://www.azattyun.am/a/33162699.html>.

ABD Dış Yardım Teşkilatı Başkanı S. Power, 8-11 Temmuz tarihlerinde Ermenistan'ı ziyaret etmiştir.⁹³ Power, Karabağ'ın boşalmasının etnik temizlik olup olmadığının araştırıldığını, Karabağ Ermenilerinin geri dönmesinin sağlanması gerektiğini söylemiş; teşkilatının, kişisel verilerin korunması programını desteklemek üzere 2.4 milyon dolar ek yardımda bulunduğunu duyurmuştur.⁹⁴ ABD Dış Yardım Teşkilatı 5 Eylül'de yapılan bir açıklamada, Ermenistan'a yapılacak yardımın 130 milyon dolar artırıldığını, böylece toplam yardım miktarının 250 milyon dolara ulaştığı bildirilmiştir.⁹⁵

Dışişleri Bakanı Mirzoyan NATO'nun 75. yıl dönümü zirvesine davetli olarak, 9-10 Temmuz'da Vaşington'a gitmiştir.⁹⁶ Rusya Dışişleri Bakan Yardımcısı M. Galuzin konuya ilişkin bir açıklama yapmış, "Rusya, Ermenistan'ın NATO zirvesine katılmasına ziyadesiyle teessüf eder." demiştir. Ermenistan'ın tutumunu eleştiren Galuzin ayrıca "Hedefleri Rusya'nın 'stratejik mağlubiyeti' olanlarla bu kadar hızlı şekilde iş birliğini derinleştirmekle Ermenistan kendi güvenliği de dâhil olmak üzere, Güney Kafkaslardaki durumun ciddi biçimde istikrarsızlaşması riskini almaktadır." uyarısında bulunmuştur.⁹⁷

ABD Dışişleri Bakan Yardımcılarından U. Zeya, Gürcistan'dan sonra 17 Temmuz'da Ermenistan'ı ziyaret etmiş, demokratik yönetim süreci ve yolsuzlukla mücadele konularını görüşmüştür.⁹⁸ Ermenistan'ı ziyaret eden bir diğer ABD Dışişleri Bakan Yardımcısı J. Huck 19 Eylül'de Mirzoyan ile görüşmüş, taraflar stratejik ortaklık ilişkilerinin gelişmesi yönünde ortak çabaların önemini vurgulamıştır.⁹⁹ Beraberinde ABD'nin Ermenistan-Azerbaycan barış görüşmeleri özel temsilcisi L. Bono olduğu halde Paşinyan tarafından kabul edilen Huck, barış görüşmelerindeki son durum ve ulaşım yollarının açılması konularında bilgi almıştır.¹⁰⁰

93 "USAID Head to Visit Armenia", *ED News*, 8 Temmuz 2024, <https://ednews.net/en/news/world/669040-usaid-head-to-visit-armenia>.

94 "U.S. 'Investigates' Karabakh Exodus to Decide if it's Ethnic Cleansing", *The California Courier*, 11 Temmuz 2024, <https://www.thecaliforniacourier.com/u-s-investigates-karabakh-exodus-to-decide-if-its-ethnic-cleansing/>.

95 "USAID to Increase Assistance to Armenia to \$250 Million", *Report News Agency*, 11 Eylül 2024, <https://report.az/en/region/usaid-to-increase-assistance-to-armenia-to-250-million/>.

96 "Armenian Foreign Minister Takes Part in an Official Reception in Washington", *ArmenPress*, 10 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195405>.

97 "Galuzin: Russia Extremely Regrets Armenia's Participation in Nato Summit in Washington", *News.am*, 11 Temmuz 2024, <https://news.am/eng/news/833511.html>.

98 "Under Secretary Zeya's Travel to Georgia and Armenia", U.S. Department of State, 10 Temmuz 2024, <https://www.state.gov/under-secretary-zeyas-travel-to-georgia-and-armenia/>.

99 "Mirzoyan and US Deputy Secretary of State Huck Discuss Regulation of Armenian-Azerbaijani Relations", *News.am*, 19 Eylül 2024, <https://news.am/eng/news/843355.html>.

100 "Prime Minister Pashinyan Receives the Delegation Led by US Deputy Assistant Secretary of State Joshua Huck", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 20 Eylül 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/09/20/Nikol-Pashinyan-meeting-20-09>.

ABD’de Kasım 2024’te yapılacak başkanlık seçimi kampanya süreci, her dönemde olduğu gibi, Ermeni örgütlerini ve lobilerini harekete geçirmiş, adaylar üzerinde baskıyı hatta şantajı yoğunlaştırmıştır. Demokrat Parti başkan adayı bu konuda ziyadesiyle nasibini almış, daha açık Ermeni yanlısı tavır koymazsa oy verilmeyeceği yazılı bildirimlerle ifade edilmiştir.¹⁰¹ Bunun sonucu başkan adayı, Başkan Yardımcısı Kamala Harris, Başkan Biden’in daha önceki söylemini de tekrarlayarak, Ermenistan’ın milli gününü kutlama münasebetiyle, 23 Eylül’de aşağıdaki mesajı yayınlamıştır:

“Sevgili Amerikan Ermeni toplumuna:

Ermeni halkının Sovyetler Birliği’nden ayrılıp, özgür ve bağımsız bir ulus olma yönünde seçim yaptığı an olan Ermeni Bağımsızlık Gününü kutladığınız bu tarihte, sizlere en iyi dileklerimi iletiyorum.

Bağımsızlığı kutladığımızda, tahmini 1,5 milyon Ermeni’nin tehcir edildiği, katledildiği ve ölüm marşına gönderildiği Ermeni Soykırımını da asla unutmamalıyız. Bu olay, Ermeni halkının kimliğini şekillendirmeye devam eden bir trajedidir. Ermeni Amerikan toplumunun mukavemeti, ortak Amerikan hikâyemizde bir ilham kaynağı olmaya devam etmektedir.

Ermenistan ve komşuları arasında egemenlik, bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne saygı gösteren kalıcı bir barışa olan bağlılığımı sürdürmekteyim.

Dağlık Karabağ’da yerlerinden edilen Ermenilerin güvenli bir şekilde evlerine dönme hakkı, Ermeni halkının itibarının ve bölgede istikrarın yeniden tesis edilmesi bakımından hayati önem taşımaktadır.

Ermenistan’ın demokrasiyi güçlendirme ve bölgede istikrarı teşvik etmeye yönelik çabalarını desteklemeye devam edeceğim.

Ermenistan ve halkı, hepimize özgürlük ve adalet için mücadele etme konusunda ilham veren zengin bir tarihe sahiptir. Uluslarımız arasındaki bağları derinleştirmeye ve ortak değerlerimiz ile hedeflerimizi vurgulayan bir ortaklığı teşvik etmeye kararlıyım. Birlikte daha güvenli, adil ve özgür bir dünya yaratabiliriz.

Sevgilerimle,”¹⁰²

101 Alex Manoukian, “Kamala Harris: A Disappointing Partner for the Armenian Community”, *The Armenian Weekly*, 27 Ağustos 2024, <https://armenianweekly.com/2024/08/27/kamala-harris-a-disappointing-partner-for-the-armenian-community/>.

102 “Vice President Kamala Harris Commemorates Armenian Independence Day” , *The Armenian Weekly*, 24 Eylül 2024, <https://armenianweekly.com/2024/09/24/vice-president-kamala-harris-commemorates-armenian-independence-day/>.

Her oyun değer taşıdığı bir seçim öncesi diğer başkan adayı Donald Trump da geri duramamış, radikal-militan Ermeni örgütü olan Amerika'nın Ulusal Ermeni Komitesi (ANCA) Trump'a ait 23 Ekim tarihli aşağıdaki sosyal paylaşımı duyurmuştur:

“120 bin Ermeni Hristiyan korkunç bir mezalime uğrarken ve Artsakh'dan [Karabağ'da Ermenilerin iddia ettiği devlet] zorla sürülürken K. Harris hiçbir şey yapmadı. Eğer K. Harris ABD Başkanı olursa, dünyadaki Hristiyanlar güvende olmayacaktır. Ben cumhurbaşkanı olduğumda, mezalime uğrayan Hristiyanları koruyacağım, şiddeti ve etnik temizliği durdurmaya çalışacağım ve Ermenistan ile Azerbaycan arasında barışı tesis edeceğim”.¹⁰³

Bu söylemlerin oy kazanmak için siyaseten yapıldığının tecrübeyle bilincinde olan ANCA'nın Yönetici Müdürü, “Toplumumuzca sürdürülen çalışmaların Artsakh [Karabağ] ve Ermenistan'ı ulusal seçim kampanyasının konusu ve söylemi yapmasından elbette şükran duyuyoruz, ancak oylarımızı vermek için sözlerden daha fazlasını bekliyor ve hak ediyoruz.” demiş ve Trump'tan seçimden önce somut bazı beklentilerini sıralamıştır. Seçime az bir süre kala, ABD'deki Ermeni lobilerinin genel yaklaşımının Trump yanlısı olduğu ve seçmeni Trump'a oy vermeye davet ettiği görülmüştür.

Metsamor Nükleer Santrali'nin geleceği konusu da Ermenistan'ın Rusya ve ABD ile ilişkileri ve enerji bağımlılığı boyutuyla teknik olduğu kadar, siyasi ve sembolik bir önem kazanmıştır. Rusya devlet şirketi Rosatom tarafından işletilen ve kullanım ömrü 2036 yılına kadar uzatılan mevcut tesisin tekrar Rosatom tarafından yenilenmesi söz konusu iken¹⁰⁴, Paşinyan yönetimi ABD tarafından üretilen daha küçük modüler birimlere ilgi göstermiş, 2022 yılında ABD ile sivil nükleer iş birliği konulu bir anlayış muhtırası imzalamış ve ABD ile görüşmelere başlamıştır.¹⁰⁵ ABD Dışişleri Bakanlığı Sözcüsü ağustos ayında yaptığı açıklamada, ABD'nin Ermenistan'ın sivil nükleer teknoloji transferi talebini incelediğini teyit etmiştir.¹⁰⁶

103 “Trump Vows to Restore Armenia-Azerbaijan Peace if Elected, Slams Harris For Doing ‘Nothing’ During NK Ethnic Cleansing”, *ArmenPress*, 24 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203077>.

104 “A Joint Armenian-Russian Contract Has Been Signed”, *Armenian Nuclear Power Plant*, 15 Aralık 2023, <https://armeniannpp.am/en/info/noroutyouner/storagrvel-e-hay-rousakan-hamatex-paymanagir.html>.

105 “The United States of America and the Republic of Armenia Sign a Memorandum of Understanding Concerning Civil Nuclear Cooperation”, *U.S. Department of State*, 2 Mayıs 2022, <https://www.state.gov/the-united-states-of-america-and-the-republic-of-armenia-sign-a-memorandum-of-understanding-concerning-strategic-civil-nuclear-cooperation/>.

106 Siranush Ghazanchyan, “US Confirms Nuclear Pact with Armenia ‘Under Consideration’”, *Public Radio of Armenia*, 22 Ağustos 2024, <https://en.armradio.am/2024/08/22/us-confirms-nuclear-pact-with-armenia-under-consideration-civilnet/#:~:text=The%20United%20States%20has%20confirmed,written%20comments%20to%20CivilNet%20Tuesday>.

Ermenistan Amerikan Üniversitesi kaynaklı bir habere göre, ABD Dış Yardım Teşkilatı, yeni bir gelişmiş biyoloji ve çevre bilimleri laboratuvarı kurulması için üniversiteye 1,8 milyon dolar yardımda bulunmuştur. Bu vesileyle basında, Ermenistan’da ABD Savunma Bakanlığı Pentagon’a ait, sadece Amerikalıların çalıştığı 13 biyolojik laboratuvar bulunduğu haberi yer almıştır.

Ermenistan, Uluslararası Havaalanları Birliği tarafından 10 Temmuz’da yapılan açıklamada, Çin Güney Havayollarının 3 Eylül’den itibaren, haftada iki kez, Urumçi-Erivan-Urumçi direkt seferlerinin başlayacağı, bunun Çin ile ilk doğrudan bağlantı olacağı bildirilmiştir.¹⁰⁷ Çin’in Ermenistan Büyükelçisi de haberi teyit etmiştir.

Ermenistan Savunma Bakanı Eylül ayında Çin’i ziyaret etmiş, 10 Eylül’de Çinli mevkidaşı ile yaptığı görüşmede, iki ülke arasında daha yakın askeri bağlar kurulması ele alınmıştır. İki ülke arasında 2012 yılında imzalanmış olan “Askeri ve Askeri-Teknik İş Birliği Antlaşması” bulunmaktadır. Ermenistan Çin’den silah aldığına dair hiçbir açıklamada bulunmamıştır.¹⁰⁸

İngiltere Dışişleri Bakanı’nın 23 Eylül’de sosyal medyada yayınlanan bir mesajında, Azerbaycan’ın işgal altındaki topraklarını “kurtardığını” ifade etmesi Ermenistan’da tepkiyle karşılanmış, Ermenistan’ın İngiltere Büyükelçisi İngiliz Dışişleri nezdinde girişimde bulunarak İngiltere’nin “etnik temizlik” yapıldığı konusundaki politikasında bir değişiklik olup olmadığını sormuştur.¹⁰⁹ Ermeni basınında da İngiliz Bakan’a “kalleş” denmiştir.

Mirzoyan 1 Ekim’de Varşova Güvenlik Forumuna katılmıştır.¹¹⁰ Bu bir Ermenistan Dışişleri Bakanı için bir ilki teşkil etmiştir.

Avrasya Ekonomik Birliği (AEİ) üye ülkeleri hükümet başkanları 1 Ekim’de örgütün Hükümetlerarası Konsey Toplantısı’na ve Avrasya Ekonomik Forumu’nun Genel Oturumu’na katılmak üzere Erivan’da buluşmuştur.¹¹¹

107 “For the First Time Flights to be Operated from Yerevan to China’s Urumqi City”, *ArmenPress*, 10 July 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195404>.

108 “Armenian Defense Minister Visits China”, *Azattyun Radiokayan*, 12 Eylül 2024, <https://www.azattyun.am/a/33117715.html>.

109 “UK Foreign Secretary Says Azerbaijan ‘Liberated’ Nagorno-Karabakh; Yerevan Reportedly Seeks Clarification from Foreign Office”, *Asbarez*, 20 Eylül 2024, <https://www.asbarez.com/uk-foreign-secretary-says-azerbaijan-liberated-nagorno-karabakh-yerevan-reportedly-seeks-clarification-from-foreign-office/>.

110 “Participation of the Foreign Minister of Armenia in the Warsaw Security Forum”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 2 Ekim 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/10/02/Mirzoyan_WSF/12879.

111 “Armenia Hosts EEU Prime Ministerial Meeting”, *ArmenPress*, 1 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201110>.

Başbakan Paşinyan ve Dışişleri Bakanı Mirzoyan Fransızca Konuşan Ülkeler Toplantısı'na (Francophonie) katılmak üzere 3 Ekim'de Paris'e gitmiştir.¹¹² Fransa Cumhurbaşkanı Emmanuel Macron'un daha önce vadedilmiş Erivan ziyareti gerçekleşmeyince, bu Paşinyan tarafından arzulanan görüşme için bir vesile olmuştur.

AB Erivan Temsilciliğinden 12 Ekim'de yapılan açıklamada, AB'nin Ermenistan bütçesini takviye etmek üzere, 10 milyon avro savunma yardımından sonra, şimdi 30 milyon avro yardımda bulunacağı duyurulmuştur.¹¹³

Cumhurbaşkanı Haçaturyan 10 Ekim'de Mahtumkuli Fragi anısına düzenlenen uluslararası bir foruma katılmak üzere Türkmenistan'ı ziyaret etmiştir.¹¹⁴ Haçaturyan daha sonra 14 Ekim'de Kazakistan'a resmi bir ziyarette bulunmuştur.¹¹⁵

Türkiye ile İlişkiler

Devam eden normalleşme süreci dönem içinde etkisini sürdürmüş, üst düzey temaslar ve karşılıklı basında ilişkileri yansıtan haberler yumuşamanın göstergesi olmuştur. Ermeni basınında 31 Mayıs'ta, Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın Efes-2024 tatbikatında, "Ermenistan üçüncü ülkelerin ve diasporanın zararlı etkisinden sıyrılmalıdır. Bu Ermenistan'ı barışa yaklaştıracaktır. Ermeni halkı geleceklerinin asırlarca bir arada yaşadıkları komşuları, bölge ülkeleri ile iç içe olduğunu anlamalıdır. Bu gelecekte de böyle olacaktır. Ermenistan gerekli olanı yapma cesaretini göstermelidir." beyanında bulunduğu yer almıştır.¹¹⁶

112 "Prime Minister Nikol Pashinyan's Working Visit to the French Republic", *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 3 Ekim 2024, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2024/10/03/Nikol-Pashinyan-visiting-France/>.

113 "Head Of EU Delegation to RA: We Will Unlock The Full Potential of Armenia-EU Relations", *News.am*, 12 Ekim 2024, <https://news.am/eng/news/847010.html>.

114 "Working visit of the President Vahagn Khachaturyan to Turkmenistan", *The President of the Republic of Armenia*, 10 Ekim 2024, <https://www.president.am/en/foreign-visits/item/2024/10/10/President-Vahagn-Khachaturyans-working-visit-t-Turkmenistan/>.

115 Adlet Seilkhanov , "Armenian President Vahagn Khachaturyan to Pay Official Visit to Kazakhstan", *"Kazinform" International News Agency*, 12 Ekim 2024, <https://en.inform.kz/news/armenian-president-vahagn-khachaturyan-to-pay-official-visit-to-kazakhstan-9f2ef9/>.

116 "Cumhurbaşkanı Erdoğan, Efes-2024 Tatbikatı'nın Seçkin Gözlemci Gününde Konuştu", *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 30 Mayıs 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-efes-2024-tatbikatinin-seckin-gozlemci-gununde-konustu>.

Batı'nın da desteğini alan Ermenistan, normalleşme sürecinin somut bir adım olarak, bir an önce sınır kapısının, sınırlı da olsa, açılması talebini dönem boyunca her düzeyde sürdürmüştür. Normalleşme süreci özel temsilcisi Ruben Rubinyan 11 Haziran'da basınla yaptığı söyleşide, Temmuz 2022'de varılan mutabakata rağmen, Türk tarafının Ermenistan sınır kapısını açma adımları atmadığından şikâyet etmiştir.¹¹⁷

18 Haziran'da Cumhurbaşkanı Erdoğan ile Başbakan Paşinyan bir telefon görüşmesi yapmıştır. Taraflar karşılıklı Kurban Bayramı'nı ve Vardavar Yortu'sunu kutlamış, ilişkilerin ön koşulsuz normalleştirilmesi konusunda siyasi iradeye sahip olduklarını yeniden teyit etmişlerdir. İki lider, iki ülkenin özel temsilcileri arasındaki görüşmelerin devamının önemini de vurgulamış ve varılan mutabakatları teyit etmiştir.¹¹⁸ Bu görüşmeden üç gün sonra Ermenistan bağımsız Filistin Devleti'ni resmen tanıdığını açıklamış¹¹⁹, bu gelişme Türkiye tarafından övgüyle karşılanmıştır.

25 Haziran'da bu kez Dışişleri Bakanları Hakan Fidan ve Ararat Mirzoyan bir telefon görüşmesi yapmıştır.¹²⁰ Ermenistan Dışişleri Bakanlığından yapılan kısa açıklamada, Bakanların aralarında devam eden diyalogu ve bölgesel gelişmeleri görüştikleri, normalleşme süreci kapsamında ortak sınırın Türk ve Ermeni diplomatik pasaport hamilleri ile üçüncü ülke vatandaşlarına açılması konusuna değindikleri kaydedilmiştir.

Mirzoyan Gürcistan'ı ziyareti ve görüşmelerini takiben Gürcistan Dışişleri Bakanı ile 3 Temmuz'da Tiflis'te düzenledikleri ortak basın toplantısında Türkiye ile ilişkiler konusunda, Erivan ile Ankara arasında sağlıklı bir diyalog bulunduğunu, Ermenistan'ın Türkiye ile ilişkilerini bütünüyle düzenlemek istediğini, daha önce varılan mutabakatların artık uygulanması zamanı geldiğini ifade etmiştir.¹²¹

117 "Turkey Not Implementing Agreement on Border Opening with Armenia", *Asbarez*, 11 Haziran 2024, <https://asbarez.com/turkey-not-implementing-agreement-on-border-opening-with-armenia/>.

118 "President Erdoğan, Prime Minister Pashinyan of Armenia Talk Over Phone", *Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of Communications*, 19 Haziran 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/engIsh/haberler/detay/president-erdogan-prime-minister-pashinyan-of-armenia-talk-over-phone>.

119 "Armenia says recognises State of Palestine", *RFİ*, 21 Haziran 2024, <https://www.rfi.fr/en/middle-east/20240621-armenia-says-recognises-state-of-palestine?ysclid=m32zdr5u61271709>.

120 "Telephone Conversation between The Ministers of Foreign Affairs of Armenia And Türkiye", *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 25 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/25/mirzoyan_fidan/12712.

121 "Statement by The Foreign Minister of Armenia for The Press Following the Meeting with The Foreign Minister of Georgia", *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Temmuz 2024, https://www.mfa.am/en/press-conference/2024/07/03/fms_armenia_georgia/12729.

Cumhurbaşkanı Haçaturyan temmuz başında bir dergiye verdiği kapsamlı mülakatta bölge ülkeleri ile ilişkiler konusundaki soruları yanıtlamış, Türkiye hakkında aşağıdaki ifadelerde bulunmuştur:

“Sürekli olarak Ankara ile ilişkileri normalleştirmeye uğraştık. Bu yönde bazı olumlu gelişmeler oldu. Türkiye’deki deprem felaketi üzerine, insani yardım sağlayan, kurtarma ekibi gönderen ve yardım malzemesi gönderen ilk ülkelerden biri olduk. Bunu takiben Dışişleri Bakanı Mirzoyan Ankara’yı ziyaret etti.

Dışişleri Bakanları arasında, Başbakan ve Cumhurbaşkanı düzeyinde ve özel temsilciler arasında çok sayıda temas oldu. Bazı nispeten küçük hususlarda mutabık kaldık ve ilişkileri geliştirme kararlılığımızdayız.

Ancak bu ilişkilerin büyük ölçüde Azerbaycan ile görüşmelerimize bağımlı olduğunu hissediyoruz ki bu ciddi bir engel oluşturmaktadır.

Biz ilişkilerin normalleştirilmesine bağlılığımızı göstermek üzere esaslı gayret gösterdik. Türkiye’nin en büyük komşumuz olduğunu göz önünde bulundurursak, ilişkileri ön koşulsuz olarak normalleştirmek hayattır.

Barışı tesis etmek ve bu süreci hızlandırmak için şimdi daha iyi imkânlar olmasını ümit ediyoruz, özellikle sınırın üçüncü ülke vatandaşlarına açılması gibi mutabakatların uygulanması ve sonunda sınırın tamamen açılması hususunda.

Soğuk Savaş döneminden bu yana kapalı kalan çok az sınırdan biri olan ortak sınırimız, 11-14 Şubat tarihlerinde deprem yardımının ulaşması için kısa bir süre açılması dışında, 1993 yılından beri kapalıdır. Geçmişin bir kalıntısı olan bu kapalılığın değişeceğini ümit ediyoruz.”

Türk Devletleri Teşkilatının (TDT) Şuşa Zirvesi’ne Cumhurbaşkanı’nı temsilen katılan Dışişleri Bakanı Fidan’ın yaptığı konuşmada, Azerbaycan-Ermenistan ilişkilerini düzeltme yolunda sürdürülen çabalarda bazı Batılı ülkelerin dengesiz olarak algılanan tutumlarından duyulan endişeyi ifade ettiği, 10 Temmuz’da Ermeni basınında yer almıştır.

Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın 28 Şubat’ta Rize’de bir parti toplantısında İsrail saldırıları konusunda kullandığı “Karabağ’a ve Libya’ya nasıl girdiysek” ifadesi konusunda yöneltilen soruya Paşinyan, 31 Ağustos’ta, Ermeni-Türk ilişkilerinde yavaş da olsa bazı olumlu hareketlenmenin olduğu şu sırada bu konuda konuşmak istemediğini ancak konuyu geçiştiriyor görünmemek için şunları söyleyebileceğini ifade etmiştir:

“Geçmişte de resmen açıkladığımız gibi, 44 Gün Savaşı’nda askerlerimiz ve istihbaratımız Türk bayrakları, Türk askerleri, Türk komandoları, birçok yerde yüksek rütbeli subaylar gördü. Ayrıca unutmayalım, 44 Gün Savaşı’ndan önce, büyük çaplı Azerbaycan-Türk askeri manevraları yapıldı, Türk F-16 uçakları ve pilotları savaş süresince havadaydı, ikmalî Türk personel yapıyordu”.¹²²

Ermeni Barolar Birliği ABD yönetimine “Magnitsky Yaptırımları” kapsamında, Türkiye’de SADAT kuruluşu ve yöneticisi aleyhinde resmen şikâyetinde bulunmuştur.¹²³

Ağustos ayı başında Dışişleri Bakanı Fidan’ın Sabah gazetesinde yayınlanan, Ermenistan ile sınırın Azerbaycan ile Ermenistan’ın ilişkilerinin normalleşmesi halinde açılabileceğini ifade ettiği mülakatı¹²⁴ Ermeni basınında yer almıştır.

Türkiye ve Ermenistan Özel Temsilcileri beşinci görüşmelerini 30 Temmuz’da, ilk defa üçüncü bir taraf aracılığı olmadan, Alişan-Margara ortak sınır kapısında yapmıştır. Bu görüşme hakkında Dışişleri Bakanlığının yaptığı açıklama aşağıdadır:

“Türkiye ile Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcileri Büyükelçi Serdar Kılıç ve Ermenistan Ulusal Meclisi Başkan Yardımcısı Ruben Rubinyan, beşinci toplantılarını 30 Temmuz’da iki ülkenin ortak sınırındaki Alican-Margara sınır kapısında gerçekleştirmişlerdir.

Özel Temsilciler, önceki toplantılarında anlaşmaya vardıkları hususları teyit etmişlerdir.

Özel Temsilciler ayrıca, Akyaka/Akhurik demir yolu sınır kapısının bölgesel gelişmeler doğrultusunda faaliyete geçirilebilmesi durumunda gereken teknik ihtiyaçların değerlendirilmesi ve diplomatik/resmi pasaport hamilleri için karşılıklı vize prosedürlerinin kolaylaştırılması hususlarında da mutabık kalmışlardır.

122 “Prime Minister on Erdogan’s Statement Regarding Turkey’s Participation in 44-day War”, *Lurer*, 31 Ağustos 2024, <https://www.1lurer.am/en/2024/08/31/Prime-Minister-on-Erdogan-s-statement-regarding-Turkey-s-participation-in-44-day-war/1180037>.

123 “Armenian Bar Association Files Global Magnitsky Sanctions Complaint Against Turkey’s SADAT”, *Armenian Bar Association*, 23 Eylül 2024, <https://armenianbar.org/2024/09/23/armenian-bar-association-files-global-magnitsky-sanctions-complaint-against-turkeys-sadat/>.

124 “Dışişleri Bakanı Fidan, Sabah’a Konuştu: İsrail, Maliyet Ödemeden Durmayacak”, *Sabah*, 1 Ağustos 2024, <https://www.sabah.com.tr/galeri/gundem/disisleri-bakani-fidan-sabaha-konustu-israil-maliyet-odemeden-durmayacak/20>.

Özel Temsilciler son olarak, nihai amacı tam normalleşme olan bu süreci ön koşulsuz olarak sürdürmek konusundaki mutabakatı da teyit etmişlerdir.”¹²⁵

Akdamar Kilisesi’nde 8 Eylül’de 12. kez yıllık dini ayinin yapıldığı, ayini İstanbul Ermeni Patriği’nin yönettiği, Türkiye’den ve dışarıdan birçok Ermeni’nin ayine katıldığı Ermeni basınında yer almıştır.¹²⁶

Ermenistan’ın Güney Kıbrıs Rum Yönetimi’ne (GKRY) akredite Yunanistan Büyükelçisi adayı ziyaretinde, 28 Eylül’de bir GKRY gazetesine verdiği mülakatta, Ermenistan-Azerbaycan ilişkilerinin halledilmesi kapsamında Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin de halledilmesinin önem taşıdığını, bunun bölgede istikrarlı bir barışın tesisine katkıda bulunacağını söylemiştir.¹²⁷

10 Eylül’de düzenlenen “Erivan Diyalogu Forumu”nda konuşan Özel Temsilci Rubinyan şunları demiştir:

“Dış dünyada Ermenistan-Türkiye ilişkilerinin durumu hakkında yanlış bir anlayış vardır. Birçok kişi iki ülke arasında normal diplomatik ilişki bulunmamasının sebebinin tarihi sorunlar olduğunu düşünmektedir. Ancak durum böyle değildir. Ermenistan her zaman Türkiye ile düzenli ilişkiler kurmaya, diplomatik ilişki tesisine, sınırların açılmasına hazır olmuştur. Eğer Türk komşularımızın siyasi iradeleri olsa, yarın bile düzenli ilişkiler kurabiliriz.”¹²⁸

Aynı forumda konuşan eski TBMM milletvekili G. Paylan, “sınıra yakın Türk kentlerinde yaşayan sınırın açılmasını ister zira bunun kendileri için yararlı olacağını farkındadırlar.” görüşünü ileri sürmüştür.¹²⁹ Rubinyan, 20 Eylül’de Ermenistan’ı ziyaret eden ABD Dışişleri Bakan yardımcısı J. Huck ve

125 “No: 152, 30 Temmuz 2024, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Beşinci Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 30 Temmuz 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-152_-turkiye-ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa.

126 “The 12th Liturgy Was Held in the Armenian Holy Cross Church of Aghtamar Island, in Which the Delegation of Western Armenia also Participated”, *Western Armenia TV*, 10 Eylül 2024, https://westernarmeniatv.com/en/society_en/the-12th-liturgy-was-held-in-the-armenian-holy-cross-church-of-aghtamar-island-in-which-the-delegation-of-western-armenia-also-participated/.

127 “Turkey’s Normalization of Relations with Armenia Will Contribute to Azerbaijan Acting More Constructively in Negotiations: Ambassador Mkrtchyan’s Interview with Financial Mirror”, *ArmenPress*, 28 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1194704>.

128 “If Turkey Shows Political Will, We Can Have Normalized Relations Even Tomorrow: Rubinyan”, *Lurer*, 10 Eylül 2024, <https://www.lurer.am/en/2024/09/10/If-Turkey-shows-political-will-we-can-have-normalized-relations-even-tomorrow-Rubinyan/1185210>.

129 “Garo Paylan Weighs in on Aliyev’s ‘Biggest Fear’ And Erdogan’s Deliberations Regarding Armenian Border Opening”, *ArmenPress*, 11 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199587>.

beraberinde L. Bono ve C. Prince ile görüşmüş; yapılan açıklamada, bölgesel güvenliğe ilişkin konuların ve Ermenistan-Türkiye normalleşme sürecinin ele alındığı belirtilmiştir.¹³⁰

Rubinyan 23 Eylül'de yaptığı bir konuşmada, Ermenistan'daki AB Büyükelçilerinin Ermenistan-Türkiye sınırına bir inceleme ziyareti yaptığını, üst düzey bir Ermeni yetkilinin sınır kapısı çalışmaları hakkında bilgi verdiğini, sınır kapısının Ermenistan tarafında hazır olduğunu ancak Türk tarafından, varılan mutabakatı uygulamak üzere hiçbir adım atılmadığını ifade etmiş ve şunları eklemiştir:

“Eğer Türkiye siyasi irade gösterirse Ermeni tarafı sınırı açmaya hazırdır.¹³¹ Bu durumun nedeni kesinlikle Ermeni tarafındaki irade eksikliği değildir. Ermeni tarafının bu siyasi iradesi vardır. Biz yarın diplomatik ilişki kurmaya, sınırları açmaya hazırız ve ümit ediyoruz Türkiye'den de benzer bir tutum ve uygun hareketi görürüz.”

Özel Temsilci'nin Türk tarafınca en yetkili ağızlardan ifade edilen, Ermenistan'dan barış ve istikrar yönünde atması beklenen adımları dikkate almadığı ve üçüncü taraflar nezdinde baskı için destek arayışı girişimlerini açıkça sürdürdüğü bir kez daha görülmüştür.

Rubinyan bu iddialarını 12 Ekim'de daha suçlayıcı ifadelerle yinelemiş, “Ankara'daki siyasi irade eksikliği ilişkilerin normalleşmesini engelliyor.” demiştir. Erivan'da bir konferansta yaptığı konuşmada şunları ifade etmiştir:

“Türkiye'de Ermeni diasporasının tutumunun normalleşme yolunda engel oluşturduğuna dair yanlış bir algılama bulunmaktadır. Birçok olayda görüldüğü gibi, durum böyle değildir. 2010'larda futbol diplomasısından bahsedilirken veya protokoller imzalanırken durum böyle değildi. Zamanın Ermenistan hükümeti Türkiye ile ilişkileri ön koşulsuz olarak derhal normalleştirmeye hazırdı. Ermenistan-Türkiye normalleşmesinin önündeki tek engel Türkiye'nin siyasi iradesinin eksikliğidir.”¹³²

130 “Ruben Rubinyan meets with U.S. Deputy Assistant Secretary of State Joshua Huck”, *Lurer*, 20 Eylül 2024, <https://lurer.com/article/596455/en?ysclid=m330n7a4nn40087561>.

131 “EU Ambassadors Visit ‘Margara’ Checkpoint on Armenian-Turkish Border”, *Arka News Agency*, 23 Eylül 2024, https://arka.am/en/news/politics/eu_ambassadors_visit_margara_checkpoint_on_armenian_turkish_border/.

132 “Ankara’s Lack of Political Will Obstructing Armenia-Turkey Normalization, Yerevan Says”, *Asbarez*, 12 Ekim 2024, <https://asbarez.com/ankaras-lack-of-political-will-obstructing-armenia-turkey-normalization-yerevan-says/>.

Bunlar bir özel temsilci için talihsiz ifadelerdir. Gerçeklerin çarpıtılmış yorumlarına ve propaganda söylemlerine itibar ettiği izlenimi vermektedir. Bu ifadeler kuşkusuz, İran'ın ve Gürcistan'ın içinde bulunduğu sıkıntılı dönemde, bir an önce Türkiye sınırının açılması hırçınlığını da yansıtmaktadır.

Rubinyan aynı konuda 27 Ekim'de basında çıkan beyanında, daha ılımlı bir dil kullanmış, sınırın kendi taraflarında her türlü hazırlığın tamamlandığını, Türkiye'nin hareketsizliğinin sebebi hakkında konuşamayacağını, Türkiye ile normalleşme süreci her ne kadar Ermenistan-Azerbaycan barış müzakereleri ile bağlantılı ise de, iki ayrı diplomatik kanaldan yürüdüğünü, Türkiye ile sağlanacak gelişmenin Azerbaycan ile barış sürecine büyük katkısı olabileceğini ifade etmiştir.

14-15 Eylül tarihlerinde düzenlenen Bakü Güvenlik Konferansı'nda konuşan Milli İstihbarat Teşkilatı Başkanı İbrahim Kalın, bölgede kalıcı bir barışın Zangezur Koridoru'nun açılışına katkıda bulunacağını, bunun da Azerbaycan-Ermenistan- Nahçıvan-Türkiye-Avrupa doğrudan ulaşım bağına sağlayacağını vurgulamıştır.¹³³

Pasinyan 18 Eylül'de yaptığı bir konuşmada, Ermenistan, Türkiye ile diplomatik ilişki kurlmalı ve sınır açılmalıdır beyanında bulunmuş ve şunları ifade etmiştir:

“Eğer ben kendimi Türkiye’de yapılan tartışmaları izleyen bir gözlemci yerine koyarsam, algılarda çok büyük değişiklikler olduğunu söyleyemem, fakat bazı algılarda değişiklik olduğu açıktır. Ermenistan’ın ve Türkiye’nin Özel Temsilcileri arasındaki görüşmeleri ve müzakereleri, pratikte büyük sonuçlar sağlamasa da, azımsayamam zira iki ülkenin görüşüyor olması çok önemlidir. Geçmişte kamuya açık beyanlarla tartıştığımız konuları artık diplomatik kanallardan tartışmak, açıklamak ve açıklamalar almak imkânına sahibiz.”¹³⁴

BM Genel Kurulu münasebetiyle ABD’ye giden Cumhurbaşkanı Erdoğan 24 Eylül’de New York Türkevi’nde, keza BM Genel Kuruluna katılmak üzere ABD’de bulunan, Paşinyan ile görüşmüştür.¹³⁵ Ermenistan tarafından

133 Tuğba Altun, “Armenia-Azerbaijan Peace Crucial for Caucasus Stability, Says Turkish Intelligence Chief”, *Anadolu Agency*, 17 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-azerbaijan-peace-crucial-for-caucasus-stability-says-turkish-intelligence-chief/3332315>.

134 “Armenia PM: Not Big but Certain Change of Perceptions Taking Place in Turkey”, *News.am*, 18 Eylül 2024, https://news.am/eng/news/843027.html#google_vignette.

135 “President Erdoğan Meets with PM Pashinyan of Armenia”, *Presidency of the Republic of Türkiye*, 24 Eylül 2024, <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/153707/president-erdogan-meets-with-pm-pashinyan-of-armenia>.

görüşmeye ilişkin verilen bilgide, iki liderin Ankara ile Erivan arasında 2022 yılından bu yana varılan mutabakatları ayrıntılı biçimde gözden geçirdikleri ve normalleşme sürecine yeni bir ivme kazandırmak konusunda anlaştıkları kaydedilmiş, Paşinyan'ın Cumhurbaşkanı Erdoğan'a Ermenistan-Azerbaycan müzakere sürecinde mevcut durum hakkında bilgi verdiği, kısmi bir barış anlaşması imzalanması konusunda yaptığı müteaddit teklifleri Azerbaycan'ın reddettiğini söylediği belirtilmiştir. Cumhurbaşkanlığından yapılan İngilizce açıklamada, Türkiye ve Ermenistan arasında koşulsuz bir normalleşme yönünde önemli gelişme sağlandığı, Cumhurbaşkanı Erdoğan'ın diyalog sürecini devanı hususunda samimi destek ifade ettiği, Cumhurbaşkanı'nın Azerbaycan ve Ermenistan arasında kalıcı bir barışın tesisini ve iki ülke arasında önümüzdeki dönemde sağlam bir dostluğu Ankara'nın desteklediğini vurguladığı belirtilmiştir. Cumhurbaşkanı Erdoğan BM Genel Kurulunda yaptığı konuşmada da Azerbaycan-Ermenistan barış sürecinde kaydedilebilecek gelişmelerin Türkiye-Ermenistan normalleşme sürecine de olumlu etki yapacağını ifade etmiştir.¹³⁶

Ermenistan'da Paşinyan karşıtı muhalif kesim ve Diasporadaki yandaşları Paşinyan'ın Türkevi'ne gitmesini, elinde Cumhurbaşkanı'nın kitabı ile poz vermesini ağır şekilde eleştirmiştir.

Ermenistan Dışişleri Bakan Yardımcısı Vahan Kostanyan 30 Eylül'de *Anadolu Ajansı'na* yaptığı bir açıklamada, iki liderin New York görüşmesi sonrası, Türkiye ile normalleşme sürecindeki “olumlu hareketlenmeden” Ermenistan'ın duyduğu memnuniyeti ifade etmiş, ilişkileri “tam normalleştirmeye” hazır olduklarını yinelemiş, Kars-Gümrü demir yolunun açılmasının Ermenistan için Avrupa'ya, Türkiye için Orta Asya ve Çin'e yeni bir kapı olabileceğini söylemiştir.¹³⁷

Parlamentoda bir milletvekilinin, İran'ın Orta Doğu'da savaşa çekildiği, Gürcistan'ın Batı ile ilişkilerinin bozulduğu bir ortamda hükümet ne gibi tedbirler alıyor sorusuna Paşinyan 2 Ekim'de verdiği yanıtta, Ermenistan yönetiminin dış politikada dengeli bir yaklaşım içinde olduğunu, örneğin 3+3 Platformu'na katılmasının başta eleştirildiğini, oysa bunun doğru bir karar olduğunu, bölgesel iş birliği mantığına uyduğunu vurgulamıştır. Devamla, Ermenistan-İran dostluk ilişkilerinin doğal olduğunu, siyasi bir tercih

136 “‘Gazze’de Sadece Çocuklar Değil, Aynı Zamanda Birleşmiş Milletler Sistemi Ölüyor”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*, 24 Eylül 2024, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/153686/-gazze-de-sadece-cocuklar-degil-ayni-zamanda-birlesmis-milletler-sistemi-oluyor->.

137 Rabia İclal Turan, “Armenia Ready for ‘Full Normalization’ with Türkiye, Welcomes ‘Positive Dynamics’”, *Anadolu Agency*, 28 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/turkiye/armenia-ready-for-full-normalization-with-turkiye-welcomes-positive-dynamics-3344531#>.

olmadığını, iki komşu devletin doğal bağlarından kaynaklandığını, aynı şeyin Gürcistan ile ilişkiler için de söylenebileceğini kaydetmiş, hâlihazırda Ermenistan'ın gayretlerinin Türkiye ve Azerbaycan ile ilişkilerini geliştirmeye odaklandığını, bütün bu çabalarının tek hedefinin ülkenin güvenliğini sağlamak olduğunu söylemiştir.¹³⁸ Sözlerini “Bağımsızlık tarihimiz boyunca, devletin güvenliği ümitlerimizi askere bağladık. Ancak bu yaklaşım yanlıştır ve tutmamıştır. Devletimizin güvenliğinin yegâne garantisi barış ve komşularımızla iyi ilişkiler bulunmasıdır. Açıkça, başka garanti yoktur.” diyerek tamamlamıştır.

Cumhurbaşkanı Haçaturyan uluslararası bir foruma katılmak üzere gittiği Türkmenistan'da 12 Ekim'de basına verdiği bir mülakatta Türkiye-Ermenistan ilişkileri üzerinde durmuş, her iki ülkenin de normalleşme süreci ile ilişkilerde yeni bir safhanın olgunlaşmakta olduğu yönünde aynı algıyı paylaştığını ifade etmiştir. Haçaturyan, toplantıya katılan TBMM Başkanı ile kısa bir görüşmesi olduğunu, barış içinde yaşama, sınırların açılması ve diplomatik ilişkilerin kurulması gibi ortak konuları ele aldıklarını, her iki tarafın arzularının ve algılarının da aynı olduğunu memnuniyetle belirtmiştir. Haçaturyan iki ülke sınırlarının üçüncü ülke vatandaşlarına ve diplomatik pasaport hamillerine açılmasının önemini ve ivediliğini de vurgulamış, Azerbaycan ile ulaşım yollarının açılması konusunda ise “Barış Kavşakları” projesi kapsamında, bilinen tutumlarını tekrarlamıştır.¹³⁹

TBMM Başkanı 14 Ekim'de Cenevre'de Ermeni mevkidaşı ile görüşmüş, Ankara'nın Azerbaycan'ı Ermenistan üzerinden Nahçıvan'a ve Türkiye'ye bağlayacak koridora atfettiği önemi vurgulamıştır.¹⁴⁰

İstanbul'da düzenlenen Uluslararası Yol Federasyonu Dünya Kongresi'ne katılan Ermenistan Bölgesel Yönetim ve Altyapı Bakanı 15 Ekim'de Türkiye Ulaştırma ve Altyapı Bakanı ile ikili bir görüşme yapmıştır.¹⁴¹ Ermenistan basını bu görüşmeye geniş yer vermiş; görüşme içeriği hakkında bir açıklama yapılmamış olsa da bizzat bu iki bakanın görüşmüş olması önemli olduğunu belirtmiştir.

138 Siranush Ghazanchyan, “Armenia's Foreign Policy ‘on The Right Track’ – PM”, *Public Radio of Armenia*, 2 Ekim 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/02/armenias-foreign-policy-on-the-right-track-pm/>.

139 “Armenia-Türkiye Normalization Could Become Reality in Foreseeable Future, Says President Khachaturyan”, *ArmenPress*, 12 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202129>.

140 Astghik Bedevian, “Turkey Insists on Azeri Corridor Through Armenia”, *Azatoryun Radiokayan*, 15 Ekim 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33159524.html>.

141 Aline Grigoryan, “Armenia's Minister of Territorial Administration Meets With Turkish Minister of Transport and Infrastructure”, *Finport*, 16 Ekim 2024, https://finport.am/full_news.php?id=51388&lang=3&ysclid=m3318981he60903565.

Türk Dışişleri Bakanlığında 17 Ekim’de yapılan kısa bir açıklamada, 3+3 Güney Kafkasya Bölgesel İşbirliği Platformu’nun üçüncü toplantısının 18 Ekim’de İstanbul’da düzenleneceği, Türkiye Dışişleri Bakanının ev sahipliğinde gerçekleşecek toplantıya Azerbaycan, Ermenistan, İran ve Rusya Dışişleri Bakanlarının katılacağı duyurulmuştur.

Dışişleri Bakanı Fidan 18 Ekim’de toplantıyı açışı konuşmasında, Güney Kafkasya İşbirliği Platformu’nun üçüncü toplantısının bölgesel sahiplenme temeline oturduğunu, bölge ülkelerinin karşılaştıkları sorunları en iyi çözecek durumda olduklarını, platformun temel amacının Güney Kafkasları yakından ilgilendiren her konunun ele alınabileceği bir forum ihtiyacını karşılamak olduğunu belirtmiştir. Bakan Fidan toplantı sonunda Türkiye’nin vizyonunu da yansıtan, toplantıda ele alınan başlıca konuları kapsayan bir ortak bildiri yayınlanmasını öngördüklerini de sözlerine eklemiştir.¹⁴²

Toplantının sonuçlanmasından sonra toplantı hakkında Dışişleri Bakanlığının yayınladığı 18 Ekim tarihli açıklama aşağıdadır:

“3+3 Bölgesel İşbirliği Platformunun üçüncü toplantısı, Sayın Bakanımızın ev sahipliğinde 18 Ekim 2024 tarihinde İstanbul’da gerçekleştirilmiştir.

Toplantıya Azerbaycan, Ermenistan, İran ve Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanları katılmıştır.

Bu platformun başlıca amacı, bölgesel sahiplenme anlayışıyla, Güney Kafkasya’da karşılıklı yarar temelinde çok taraflı iş birliğinin geliştirilmesidir.

Toplantıda, Güney Kafkasya’da kalıcı barış ve istikrarın tesisine ve bölgesel kalkınmaya ilişkin konular ele alınmıştır. Somut projeler yoluyla bölgesel iş birliğinin derinleştirilmesi üzerinde fikir alışverişinde bulunulmuştur.

Söz konusu toplantının sonunda bir Ortak Bildiri kabul edilmiştir.

Ortak Bildiride, bölgesel ekonomik iş birliğinin ülkeler arası güven tesisi ile refah ve istikrara olan katkılarına vurgu yapılmıştır. Ulaştırma,

142 Muhammet Tarhan, Sümeyye Dilara Dinçer, “Bakan Fidan: Güney Kafkasya’ya Bakışımızın Temelinde Bölgesel Sahiplenme Anlayışımız Bulunmakta”, *Anadolu Ajansı*, 18 Ekim 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/bakan-fidan-guney-kafkasyaya-bakisimizin-temelinde-bolgesel-sahiplenme-anlayisimiz-bulunmakta/3366083>.

iletişim, ticaret, enerji, yatırım ve bağlantısallık alanlarındaki iş birliği fırsatlarını değerlendirmek konusunda mutabık kalınmıştır.

Bildiride ayrıca, bölgede barışın ve istikrarın diyalog yoluyla sağlanmasının önemi vurgulanmıştır.

Konuk Bakanlar, toplantı ertesinde Sayın Cumhurbaşkanımızca kabul edilmiştir.

Türkiye, Güney Kafkasya’da kalıcı barışın sağlanması ve iş birliğinin güçlendirilmesi amacıyla bölge ülkeleriyle çalışmaya devam edecektir.”¹⁴³

Toplantı sonunda yayınlanan ortak bildirin metni aşağıdadır:

- “1- Moskova ve Tahran’da 3+3 formatında gerçekleştirilen daha önceki toplantıları hatırlatmışlardır.
- 2- Bölgesel ve uluslararası barış ve istikrarı tehlikeye atan mevcut karmaşık gelişmeler karşısında 3+3 Bölgesel İşbirliği Platformu’nun yeniden toplanmasının önemini vurgulamış ve 3+3 formatı bünyesinde iş birliğinin daha da artırılması konusunda mutabık kalmışlardır.
- 3- Karşılıklı çıkarların gerçekleştirilmesine yönelik ortak gayretlerden doğan iyi komşuluk ilişkilerine sahip olunmasının hayati gerekliliği ışığında, Birleşmiş Milletler Şartı’nın tüm ilkeleri temelinde; anlaşmazlıkların barışçıl yollarla çözümünün, egemenliğe saygının, siyasi bağımsızlığın, toprak bütünlüğünün, uluslararası alanda tanınan sınırların dokunulmazlığının, içişlerine karışmamanın, güç kullanma tehdidinin veya kullanımının yasaklanmasının ve insan haklarına saygının önemini bir kez daha teyit etmişlerdir.
- 4- Bölge Ülkelerinin birincil rolü doğrultusunda ve diyalogun, bölgesel iş birliği fırsatlarının değerlendirilmesinin ve öne çıkan uluslararası meseleler hakkında samimi bir şekilde görüş alışverişinde bulunabilmenin önemini vurgulayarak bölgeyi ilgilendiren önemli konuları ele almışlardır.

143 “No: 216, 18 Ekim 2024, İstanbul’da Düzenlenen 3+3 Bölgesel İşbirliği Platformunun Üçüncü Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 18 Ekim 2024, <https://www.mfa.gov.tr/no-216-istanbul-da-duzenlenen-3-3-guney-kafkasya-bolgesel-isbirligi-platformunun-ucuncu-toplantisi-hk.tr.mfa>.

- 5- Bölgedeki tüm ülkeler arasındaki ilişkilerin normalleşmesi ve gelişmesi yönündeki olumlu dinamikleri takdirle karşılamışlardır.
- 6- Bölgesel ekonomik iş birliğinin bölgesel güven inşasında, refahta ve istikrarda oynadığı yapıcı rolü ve bunun da ihtilafı konuları dönüştürerek ekonomik ve ticari kalkınma fırsatları sunma yoluyla tüm bölge halklarına fayda sağladığını belirterek; ulaşım, iletişim, ticaret, enerji, yatırım ve bağlantısallık alanlarında daha fazla iş birliği fırsatının araştırılması konusunda mutabık kalmışlardır.
- 7- Eğitim, bilim, turizm, kültür ve spor alanlarında ortak projelerin teşvik edilmesi amacıyla kültürel iş birliğinin ve halklar arası temasların önemini vurgulamışlardır.
- 8- İkili görüşmelerin sürdürülebilir bölgesel barış ve ekonomik kalkınmaya yönelik çok taraflı istişareleri tamamlayıcı nitelikte olacağı konusunda mutabık kalmıştır.
- 9- 3+3 Platformunun kapılarının Gürcistan'ın katılımına daima açık olacağını yinelemişlerdir.
- 10- Orta Doğu'da tırmanan duruma ilişkin görüş alışverişinde bulunmuş, BM Şartı ve uluslararası insancıl hukuk ilkelerinin bölgesel barış ve güvenliği tehlikeye atabilecek ciddi ihlallerini şiddetle kınamış, uluslararası hukuka saygı gösterilmesi, derhal ateşkes yoluyla tüm saldırganlıklara ve zulümlere son verilmesi ve etkilenenler için insani yardıma engelsiz erişim çağrısında bulunmuşlardır.
- 11- Bölgemize yakın alanlarda terör ve suç faaliyetlerindeki artışı kabul ederek, ilgili BM Güvenlik Konseyi kararları uyarınca terörizmin her türüne ve tezahürüne karşı iş birliği yapma taahhütlerini ifade etmişlerdir.
- 12- "3+3" Bölgesel İşbirliği Platformunun düzenli bakanlar toplantılarının ve ortak ilgi alanlarındaki istişarelerin, bölgede güven ve iş birliği ortamının geliştirilmesi ve sağlamlaştırılması açısından taşıdığı önemin altını çizmişlerdir.
- 13- Bir sonraki toplantının yeri ve tarihinin diplomatik kanallar aracılığıyla kararlaştırılması hususunda mutabık kalmışlardır.

Azerbaycan Cumhuriyeti, Ermenistan Cumhuriyeti, İran İslam Cumhuriyeti ve Rusya Federasyonu Dışişleri Bakanları, Türkiye

Cumhuriyeti Dışışleri Bakanı'na ev sahipliği ve toplantının başarılı bir şekilde gerçekleştirilmesi dolayısıyla teşekkür etmişlerdir.”¹⁴⁴

Toplantıya katılan Bakanlar Cumhurbaşkanı Erdoğan tarafından da kabul edilmiştir.

Toplantı katılan bakanlar arasında ikili görüşmelere de olanak sağlamıştır. Azerbaycan-Ermenistan Dışışleri Bakanlarının yaklaşık 55 dakika süren görüşmesi sonrası Ermenistan Dışışleri Bakanlığından yapılan kısa açıklamada, taraflar “anlaşmayı kısa bir süre içinde tamamlama ve sonuçlandırma gayretlerini sürdürme hususunda anlaşmıştır.”¹⁴⁵

Türkiye-Ermenistan Dışışleri Bakanlarının görüşmeleri hakkında Ermenistan Dışışleri Bakanlığından yapılan açıklamada, tarafların ikili gündemde bulunan konuları ve ilişkilerin bütünüyle normalleşmesi amacıyla devam eden Ermenistan-Türkiye diyalogunu görüştükleri, Mirzoyan'ın bu süreçte varılan anlaşmaların uygulanmasının önemini teyit ettiği belirtilmiştir.¹⁴⁶ Mirzoyan daha önce toplantıda yaptığı konuşmada da, kendi taraflarında sınır kapısı çalışmalarının tamamlandığını, Gümrü-Kars demir yolu konusundaki gelişmelerden duyduğu memnuniyeti ifade etmiştir.

Mirzoyan İran Dışışleri Bakanı ile de ikili bir görüşme yapmıştır. Görüşmede, bölgesel ekonomik ve ulaşım bağlantılarının egemenlik ve yetkiye saygı çerçevesinde açılması ilkesel yaklaşımının teyit edildiği kaydedilmiştir.¹⁴⁷

Rusya Dışışleri Bakanı basına yaptığı açıklamada, “Biz, Türkler ve İran'lılar meslektaşlarımıza, Erivan ve Bakü'nün 3+3 Platformunu barış anlaşması çalışmalarını tamamlamada kullanmalarını teklif ettik” demiştir. Konuya ilişkin olarak 23 Ekim'de Parlamentoda bir soruyu yanıtlayan Mirzoyan, “3+3 formatının Ermenistan-Azerbaycan müzakereleri için bir platform olarak

144 “‘3+3’ Bölgesel İşbirliği Platformu Üçüncü Toplantısı Ortak Bildirisi, 18 Ekim 2024”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışışleri Bakanlığı*, 18 Ekim 2024, <https://www.mfa.gov.tr/3-3-bolgesel-isbirligi-platformu-ucuncu-toplantisi-ortak-bildirisi-18-ekim-2024.tr.mfa>.

145 “Azerbaijani and Armenian Foreign Ministers Agreed to Continue Negotiations on Peace Agreement”, *Azertag*, 18 Ekim 2024, https://azertag.az/en/xeber/azerbaijani_and_armenian_foreign_ministers_agreed_to_continue_negotiations_on_peace_agreement-3236218.

146 “The Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 18 Ekim 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/10/18/Mirzoyan_Fidan/12898.

147 “Armenia, Iran FMs Meet in Istanbul on Sidelines of 3+3 Platform”, *News.am*, 18 Ekim 2024, <https://news.am/eng/news/848001.html>.

kullanılması hususunda masada bir teklif yoktur. Böyle bir teklif olsaydı dahi, Ermenistan bunu uygun bulmaz” demiştir.¹⁴⁸

Ermenistan Dışişleri Bakanlığında 23 Ekim’de yapılan açıklamada, Ankara’da TUSAŞ merkezine yapılan saldırıya ilişkin olarak, Ermenistan’ın terörün her şekline ve böyle şiddet içeren hareketlere karşı olduğu belirtilmiştir.¹⁴⁹

148 Nigar Abbasova, “Lavrov: Russia, Türkiye, Iran Offered Baku, Yerevan to Use 3+3 Platform to Complete Work on Peace Treaty”, *Report News Agency*, 18 Ekim 2024, <https://report.az/en/foreign-politics/lavrov-russia-turkiye-iran-offered-baku-yerevan-to-use-3-3-platform-to-complete-work-on-peace-treaty/?ysclid=m331kkym55869640423>.

149 “Armenian Foreign Ministry Condemns Armed Attack in Ankara”, *ArmenPress*, 23 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203065>.

KAYNAKÇA

Adlet Seilkhanov, “Armenian President Vahagn Khachaturyan to Pay Official Visit to Kazakhstan”, “Kazinform” *International News Agency*, 12 Ekim 2024, <https://en.inform.kz/news/armenian-president-vahagn-khachaturyan-to-pay-official-visit-to-kazakhstan-9f2ef9/>.

Alex Manoukian, “Kamala Harris: A Disappointing Partner for the Armenian Community”, *The Armenian Weekly*, 27 Ağustos 2024, <https://armenianweekly.com/2024/08/27/kamala-harris-a-disappointing-partner-for-the-armenian-community/>.

Ali Gasimov, “President Joe Biden Sends Letter to President İlham Aliyev”, *Trend News Agency*, 21 Ekim 2024, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3959437.html>.

Aline Grigoryan, “Armenia`s Minister of Territorial Administration Meets With Turkish Minister of Transport and Infrastructure”, *Finport*, 16 Ekim 2024, https://finport.am/full_news.php?id=51388&lang=3&ysclid=m3318981he60903565.

Ani Avetisyan, “Armenia Recalls Ambassador from Belarus Amid Rising Tension with Russia”, *Eurasianet*, 14 Haziran 2024, <https://eurasianet.org/armenia-recalls-ambassador-from-belarus-amid-rising-tension-with-russia>.

Arshaluis Mgdesyan, Birth Rate in Armenia Drops by 7.6%, Mortality Rises by 6.3% in First Seven Months of 2024, *The California Courier*, 6 Eylül 2024, <https://www.thecaliforniacourier.com/birth-rate-in-armenia-drops-by-7-6-mortality-rises-by-6-3-in-first-seven-months-of-2024/>.

Arshaluys Barseghyan, “Armenia extends protection status for Nagorno-Karabakh Armenians”, *OC Media*, 18 Ekim 2024, <https://oc-media.org/armenia-extends-protection-status-for-nagorno-karabakh-armenians/>.

Astghik Bedevian, “Turkey Insists on Azeri Corridor Through Armenia”, *Azatutyun Radiokayan*, 15 Ekim 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33159524.html>.

“A Joint Armenian-Russian Contract Has Been Signed”, *Armenian Nuclear Power Plant*, 15 Aralık 2023,

<https://armeniannpp.am/en/info/noroutyounner/storagrvel-e-hay-rousakan-hamatex-paymanagir.html>.

“After Stern Criticism from Russia, Armenia Amends History Textbook”, *Asbarez*, 16 Ağustos 2024, <https://www.asbarez.com/after-stern-criticism-from-russia-armenia-amends-history-textbook/>.

“Agreement on Mutual Assistance of Customs Authorities Signed Between Armenia and The USA”, *ArmenPress*, 11 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1139307>.

“Ankara’s Lack of Political Will Obstructing Armenia-Turkey Normalization, Yerevan Says”, *Asbarez*, 12 Ekim 2024, <https://asbarez.com/ankaras-lack-of-political-will-obstructing-armenia-turkey-normalization-yerevan-says/>.

“ARF Western U.S.A. 58th Regional Convention Statement”, *Asbarez*, 2 Temmuz 2024, <https://asbarez.com/arf-western-u-s-a-58th-regional-convention-statement/>.

“Armenia Becomes Largest Importer of Weapons from India”, *MassisPost*, 24 Temmuz 2024, <https://massispost.com/2024/07/armenia-becomes-largest-importer-of-weapons-from-india/>.

“Armenia Condemns Fresh ‘Azerbaijani Aggression’ Against Karabakh”, *Azatutyun Radiokayan*, 19 September 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32599494.html>.

“Armenia Could Act As Bridge Connecting Iran with Europe And Eurasia to Expand Iran’s Trade in the Region”, *Tabnak*, 2 Ekim 2024, [https://www.tabnak.ir/en/news/5188/%C2%A0-armenia-iran%E2%80%99s-gateway-to-eurasia-tehran-yerevan-see-expanding-bilateral-trade-to-us\\$-3-blm-%C2%A0%C2%A0](https://www.tabnak.ir/en/news/5188/%C2%A0-armenia-iran%E2%80%99s-gateway-to-eurasia-tehran-yerevan-see-expanding-bilateral-trade-to-us$-3-blm-%C2%A0%C2%A0)

“Armenia Didn’t Join Two Statements at CIS Council of Foreign Ministers Meeting”, *ArmenPress*, 7 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201731>.

“Armenia Faces 48% Drop in Remittances, Heavily Reliant on Russia and US”, *Caucasus Watch*, 4 Eylül 2024, <https://caucasuswatch.de/en/news/armenia-faces-48-drop-in-remittances-heavily-reliant-on-russia-and-us.html>.

- “Armenia Hosts EEU Prime Ministerial Meeting”, *ArmenPress*, 1 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201110>.
- “Armenia Never Agreed to the Involvement of Third Countries in Ensuring the Security of Communications - PM”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201804>.
- “Armenia PM: Not Big but Certain Change of Perceptions Taking Place in Turkey”, *News.am*, 18 Eylül 2024, https://news.am/eng/news/843027.html#google_vignette.
- “Armenia Proposes Joint Investigations of Ceasefire Violations; Azerbaijan Unlikely to Accept”, *The Armenian Report*, 24 Haziran 2024, <https://www.thearmenianreport.com/post/armenia-proposes-joint-investigations-of-ceasefire-violations-azerbaijan-unlikely-to-accept>.
- “Armenia says recognises State of Palestine”, *RFİ*, 21 Haziran 2024, <https://www.rfi.fr/en/middle-east/20240621-armenia-says-recognises-state-of-palestine?ysclid=m32zdr5u61271709>.
- “Armenia Skips CSTO Defense Ministers’ Meeting in Almaty”, *ArmenPress*, 31 Mayıs 2024, <https://armenpress.am/en/article/1138417>.
- “Armenia Skips CSTO Drills In Kazakhstan”, *Azatutyun Radiokayan*, 26 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32053026.html>.
- “Armenia to Boost Defense Spending by 20% in 2025”, *Report News Agency*, 28 Ekim 2024, <https://report.az/en/region/armenia-to-boost-defense-spending-by-20-in-2025/>.
- “Armenia to Participate in CIS Informal Summit”, *ArmenPress*, 4 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199014>.
- “Armenia, Iran FMs Meet in Istanbul on Sidelines of 3+3 Platform”, *News.am*, 18 Ekim 2024, <https://news.am/eng/news/848001.html>.
- “Armenia’s Decision to Freeze Participation in CSTO Sufficient for Now, PM Pashinyan Says”, *APA*, 31 Ağustos 2024, <https://en.apa.az/cis-countries/armenias-decision-to-freeze-participation-in-csto-sufficient-for-now-pm-pashinyan-says-446794>
- “Armenia’s Foreign Minister Says Azerbaijan Lacks “Political Will” to Sign Peace Deal, Warns of Possible Military Action”, *Zartonk*, 2 Ekim 2024,

<https://zartokmedia.com/2024/10/02/armenias-foreign-minister-says-azerbaijan-lacks-political-will-to-sign-peace-deal-warns-of-possible-military-action/>.

“Armenian Bar Association Files Global Magnitsky Sanctions Complaint Against Turkey’s SADAT”, *Armenian Bar Association*, 23 Eylül 2024, <https://armenianbar.org/2024/09/23/armenian-bar-association-files-global-magnitsky-sanctions-complaint-against-turkeys-sadat/>.

“Armenian Defense Minister Visits China”, *Azatoryun Radiokayan*, 12 Eylül 2024, <https://www.azatoryun.am/a/33117715.html>.

“Armenian Foreign Minister Expressed His Hope for A Strong Partnership with The New NATO Secretary General”, *ARKA News Agency*, 10 Ekim 2024, https://arka.am/en/news/politics/armenian_foreign_minister_expressed_his_hope_for_a_strong_partnership_with_the_new_nato_secretary_ge/

“Armenian Foreign Minister Takes Part in an Official Reception in Washington”, *ArmenPress*, 10 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195405>.

“Armenian Foreign Ministry Condemns Armed Attack in Ankara”, *ArmenPress*, 23 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203065>.

“Armenian Parliament Approves Regulations of Commissions on Border Delimitation with Azerbaijan”, *Caliber*, 21 Ekim 2024, <https://caliber.az/en/post/armenian-parliament-approves-regulations-of-commissions-on-border-delimitation-with-azerbaijan?ysclid=m32pxrrqiz504881186>.

“Armenian Parliament Speaker Receives Secretary General of Black Sea Economic Cooperation”, *ArmenPress*, 1 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1194838>.

“Armenia-Russia-Azerbaijan Trilateral Meeting Not Planned, Says Kremlin”, *ArmenPress*, 8 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201765>.

“Armenia’s Trade Statistics for H1 2024: Export and Import Growth”, *Arka News Agency*, 2 Eylül 2024, [https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_trade_statistics_for_h1_2024_export_and_import_growth/#:~:text=According%20to%20the%20Ministry%20of,included%20gold%20\(%244.12%20billion%2C%20a](https://arka.am/en/news/economy/armenia_s_trade_statistics_for_h1_2024_export_and_import_growth/#:~:text=According%20to%20the%20Ministry%20of,included%20gold%20(%244.12%20billion%2C%20a)

“Armenia-Türkiye Normalization Could Become Reality in Foreseeable Future, Says President Khachaturyan”, *ArmenPress*, 12 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202129>.

“Armenia-U.S. Joint Exercise “EAGLE PARTNER 2024” Will Be Held in Armenia, *ArmenPress*, 6 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195178>.

“Assistant Secretary O’Brien’s Travel to Armenia”, *U.S. Department of State*, 7 Haziran 2024, <https://www.state.gov/assistant-secretary-obriens-travel-to-armenia/>.

“Azerbaijani and Armenian Foreign Ministers Agreed to Continue Negotiations on Peace Agreement”, *Azertag*, 18 Ekim 2024, https://azertag.az/en/xeber/azerbajjani_and_armenian_foreign_ministers_agreed_to_continue_negotiations_on_peace_agreement-3236218.

“Biden Sends Letter to Pashinyan, Encouraging Finalization of Peace Agreement with Azerbaijan This Year”, *ArmenPress*, 22 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202956>.

“Bilateral Defence Consultations Between Armenia and Germany Held in Berlin”, *ArmenPress*, 11 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202082>.

Burç Eruygur, “Azerbaijani President, Armenian Premier Meet on Sidelines of BRICS Summit”, *Anadolu Agency*, 24 Ekim 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/azerbajjani-president-armenian-premier-meet-on-sidelines-of-brics-summit/3373258>.

Büşranur Koca-Can Efesoğlu, “Armenia Proposes Peace Treaty to Azerbaijan that Already Has 13 Of 17 Agreed-Upon Articles”, *Anadolu Agency*, 1 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/asia-pacific/armenia-proposes-peace-treaty-to-azerbajjani-that-already-has-13-of-17-agreed-upon-articles/3318171>.

Catherine Putz, “Commonwealth of Independent States Gathers in Moscow for Annual Heads of State Meeting”, *The Diplomat*, 9 Ekim 2024, <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/>.

Catherine Putz, “Commonwealth of Independent States Gathers in Moscow for Annual Heads of State Meeting”, *The Diplomat*, 9 Ekim 2024, <https://thediplomat.com/2024/10/commonwealth-of-independent-states-gathers-in-moscow-for-annual-heads-of-state-meeting/>.

- “Chief of Armenian Armed Forces General Staff meets with France’s Chief of Army Staff”, *ArmenPress*, 11 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1139319>.
- “Constitutional Reforms Referendum Planned for 2027”, *ArmenPress*, 29 Ağustos 2024, <https://armenpress.am/en/article/1198566>.
- “Cumhurbaşkanı Erdoğan, Efes-2024 Tatbikatı’nın Seçkin Gözlemci Gününde Konuştu”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İletişim Başkanlığı*, 30 Mayıs 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/turkce/haberler/detay/cumhurbaskani-erdogan-efes-2024-tatbikatinin-seckin-gozlemci-gununde-konustu>.
- “Dışişleri Bakanı Fidan, Sabah’a Konuştu: İsrail, Maliyet Ödemeden Durmayacak”, *Sabah*, 1 Ağustos 2024, <https://www.sabah.com.tr/galeri/gundem/disisleri-bakani-fidan-sabaha-konustu-israil-maliyet-odemedendurmayacak/20>.
- “Director of The Russian FSB: The West is Putting Pressure on Armenia, Forcing it to Leave The CSTO”, *TopWar*, 4 Ekim 2024, <https://en.topwar.ru/251343-direktor-fsb-zapad-okazyvaet-davlenie-na-armeniju-prinuzhdaja-ee-vyjti-iz-odkb.html>.
- Elchin Mehdiyev, “Azerbaijan Provides Opportunity for Armenian Population of Karabakh to Return to Their Homes - Official”, *Trend News Agency*, 16 Ekim 2024, <https://en.trend.az/azerbaijan/politics/3957795.html>.
- Elsa Court, “Moscow Issues Protest Note to Yerevan after Armenian Delegation Visits Bucha”, *The Kyiv Independent*, 9 Haziran 2024, <https://kyivindependent.com/moscow-issues-protest-note-to-yerevan-after-armenian-delegation-visits-bucha/>.
- “EU Ambassadors Visit ‘Margara’ Checkpoint on Armenian-Turkish Border”, *Arka News Agency*, 23 Eylül 2024, https://arka.am/en/news/politics/eu_ambassadors_visit_margara_checkpoint_on_armenian_turkish_border/.
- “Exclusive: EU Slams ‘Nonsense’ Comments by Russian FSB Chief about Armenia”, *ArmenPress*, 4 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201510>.
- Fatima Latifova, “Armenian Education Ministry Rewriting History: Claim Filed against Russia”, *AzerNews*, 16 Ağustos 2024, <https://www.azernews.az/nation/229956.html>.

“For the First Time Flights to be Operated from Yerevan to China’s Urumqi City”, *ArmenPress*, 10 July 2024, <https://armenpress.am/en/article/1195404>.

“France Hails Deal To Provide Armenia with Howitzers As ‘New Important Milestone’”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 18 Haziran 2024, <https://www.rferl.org/a/armenia-france-defense-russia-azerbaijan-howitzer/32997862.html>.

“France’s Macron Deplores ‘Azeri Pressure on Armenia’”, *Azatutyun Radiokayan*, 26 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33136150.html>.

“French President Reaffirms Unconditional Support to Armenia During Meeting with Pashinyan”, *ArmenPress*, 3 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1201440>.

Gayane Saribekian, “Armenian Justice Minister Resigns Under Ruling Party Pressure”, *Azatutyun Radiokayan*, 1 Ekim 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33142106.html>.

“Galuzin: Russia Extremely Regrets Armenia’s Participation in Nato Summit in Washington”, *News.am*, 11 Temmuz 2024, <https://news.am/eng/news/833511.html>.

“Garo Paylan Weighs in on Aliyev’s ‘Biggest Fear’ And Erdogan’s Deliberations Regarding Armenian Border Opening”, *ArmenPress*, 11 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199587>.

“‘Gazze’de Sadece Çocuklar Değil, Aynı Zamanda Birleşmiş Milletler Sistemi Ölüyor”, *Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı*, 24 Eylül 2024, <https://www.tccb.gov.tr/haberler/410/153686/-gazze-de-sadece-cocuklar-degil-ayni-zamanda-birlesmis-milletler-sistemi-oluyor->.

“Government Approves Strategy for Improving the Demographic Situation”, *ArmenPress*, 17 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202496>.

“Head Of EU Delegation to RA: We Will Unlock The Full Potential of Armenia-EU Relations”, *News.am*, 12 Ekim 2024, <https://news.am/eng/news/847010.html>.

Hoory Minoryan, “Armenia’s National Assembly Ratifies Border Delimitation Bill”, *The Armenian Weekly*, 23 Ekim 2024, <https://armenianweekly.com/2024/10/23/armenias-national-assembly-ratifies-border-delimitation-bill/#:~:text=YEREVAN%E2%80%94The%20>

National%20Assembly%20of%20the,favor%20and%20no%20dissenting%20votes.

Hoory Minoyan, “Armenian Prime Minister Criticizes Opposition as National Debates Intensify”, *The Armenian Weekly*, 25 Haziran 2024, <https://armenianweekly.com/2024/06/25/armenian-prime-minister-criticizes-opposition-as-national-debates-intensify/>.

Hoory Minoyan, “Pashinyan’s Remarks At Global Summit Question Armenian Patriotism”, *The Armenian Weekly*, 18 Eylül 2024, <https://armenianweekly.com/2024/09/18/pashinyans-remarks-at-global-summit-question-armenian-patriotism/#:~:text=YEREVAN%E2%80%94DURING%20the%20Second%20Armenian%20Global,superficial%20concept%20lacking%20true%20sovereignty.>

“‘If Borders Were Restored to The 1920 Map, The Zangezur Corridor Wouldn’t Be Needed.’ Comment from Baku”, *JamNews*, 16 Ağustos 2024, <https://jam-news.net/zangezur-removed-from-the-peace-agreement/>.

“If Turkey Shows Political Will, We Can Have Normalized Relations Even Tomorrow: Rubinyan”, *Lurer*, 10 Eylül 2024, <https://www.1lurer.am/en/2024/09/10/If-Turkey-shows-political-will-we-can-have-normalized-relations-even-tomorrow-Rubinyan/1185210.>

“Iran’s Policy On Armenia Unchanged, Says New FM”, *Azatutyun Radiokayan*, 23 Ağustos 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33090278.html>.

“Iran’s Veep in Armenia for Eurasian Economic Forum”, *Tasnim News Agency*, 1 Ekim 2024, <https://www.tasnimnews.com/en/news/2024/10/01/3169214/iran-s-veep-in-armenia-for-eurasian-economic-forum.>

“Iranian, Armenian Officials Pledge Continued Collaboration”, *Tasnim News Agency*, 30 Mayıs 2024, <https://www.tasnimnews.com/en/news/2024/05/30/3095715/iranian-armenian-officials-pledge-continued-collaboration#:~:text=Baqeri%20highlighted%20the%20significance%20of,and%20stability%20in%20the%20Caucasus.>

“Latest Version of Draft Peace Treaty Contains Fully Agreed Upon Articles, Says Armenian FM”, *ArmenPress*, 9 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199368.>

Matanat Nasibova, “Azerbaijan’s Call for Minsk Group’s End Meets Armenian Defiance”, *Caliber*, 16 Ağustos 2024, <https://caliber.az/en/post/azerbaijans-call-for-minsk-group-s-end-meets-armenian-defiance>.

“Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Estonia”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 27 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/27/Mirzoyan_Tsahkna/12715.

“Meeting of Foreign Ministers of Armenia and Lithuania””, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 20 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/20/Mirzoyan_Landsbergis/12704.

“Mirzoyan and US Deputy Secretary of State Huck Discuss Regulation of Armenian-Azerbaijani Relations”, *News.am*, 19 Eylül 2024, <https://news.am/eng/news/843355.html>.

“Moscow Categorically Disagrees with Armenian PM’s Criticism of CSTO — Kremlin”, *TASS*, 18 Eylül 2024, <https://tass.com/politics/1844713>.

“Moscow Is Ready To Get Involved In Azerbaijan-Armenia Peace Process, Putin Says”, *Radio Free Europe/Radio Liberty*, 19 Ağustos 2024, <https://www.rferl.org/a/putin-ilham-laiyev-armenia-azerbaijan-baku-talks/33084517.html>.

Muhammet Tarhan, Sümeyye Dilara Dinçer, “Bakan Fidan: Güney Kafkasya’ya Bakışımızın Temelinde Bölgesel Sahiplenme Anlayışımız Bulunmakta”, *Anadolu Ajansı*, 18 Ekim 2024, <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/bakan-fidan-guney-kafkasyaya-bakisimizin-temelinde-bolgesel-sahiplenme-anlayisimiz-bulunmakta/3366083>.

Nigar Abbasova, “Lavrov: Russia, Türkiye, Iran Offered Baku, Yerevan to Use 3+3 Platform to Complete Work on Peace Treaty”, *Report News Agency*, 18 Ekim 2024, <https://report.az/en/foreign-politics/lavrov-russia-turkiye-iran-offered-baku-yerevan-to-use-3-3-platform-to-complete-work-on-peace-treaty/?ysclid=m331kkym55869640423>.

“No: 152, 30 Temmuz 2024, Türkiye-Ermenistan Normalleşme Süreci Özel Temsilcilerinin Beşinci Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 30 Temmuz 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-152_-turkiye-

[ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa](https://www.mfa.gov.tr/ermenistan-normallesme-sureci-ozel-temsilcilerinin-besinci-toplantisi-hk.tr.mfa).

“No: 216, 18 Ekim 2024, İstanbul’da Düzenlenen 3+3 Bölgesel İşbirliği Platformunun Üçüncü Toplantısı Hk.”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 18 Ekim 2024, https://www.mfa.gov.tr/no_-216_-istanbul-da-duzenlenen-3-3-guney-kafkasya-bolgesel-isbirligi-platforunun-ucuncu-to-plantisi-hk.tr.mfa.

““Not A Single Millimeter of Armenian Territory is Up for Debate” - Pashinyan”, *JamNews*, 16 Eylül 2024, <https://jam-news.net/not-a-single-millimeter-of-the-territory-of-armenia-is-up-for-debate-pashinyan/>.

“Our Goal is to Make Armenia-Diaspora Relations More Institutional and State-Oriented - PM”, *ArmenPress*, 20 Eylül 2024, <https://armenpress.am/en/article/1200375>.

“Participation of the Foreign Minister of Armenia in the Warsaw Security Forum”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 2 Ekim 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/10/02/Mirzoyan_WSF/12879.

“Pashinyan Meets with Iran’s Khamenei in Tehran”, *ArmenPress*, 30 Temmuz 2024, <https://armenpress.am/en/article/1196706>.

“Pashinyan, Lukashenko Meet During BRICS Summit”, *ArmenPress*, 25 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203185>.

“Pashinyan’s Proposal Came to Life: “History of Armenia” Instead of “History of Armenians””, *Media Max*, 11 Temmuz 2024, <https://mediamax.am/en/news/education/55246/>.

“PM Pashinyan Holds Meeting with Iranian President” *ArmenPress*, 24 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203086>.

“Police Attempt to Stop Catholicos Karekin II from Visiting Sardarabad Monument”, *Asbarez*, 28 Mayıs 2024, <https://asbarez.com/police-attempt-to-stop-catholicos-karekin-ii-from-visiting-sardarabad-monument/>.

“Political Consultations between The Foreign Ministries of Armenia And Ukraine”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 17 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/17/arm_ua_politicalconsultation/12697.

“President Erdoğan Meets with PM Pashinyan of Armenia”, *Presidency of the Republic of Türkiye*, 24 Eylül 2024, <https://www.tccb.gov.tr/en/news/542/153707/president-erdogan-meets-with-pm-pashinyan-of-armenia>.

“President Erdoğan, Prime Minister Pashinyan of Armenia Talk Over Phone”, *Presidency of the Republic of Türkiye Directorate of Communications*, 19 Haziran 2024, <https://www.iletisim.gov.tr/engllsh/haberler/detay/president-erdogan-prime-minister-pashinyan-of-armenia-talk-over-phone>.

“Prime Minister Nikol Pashinyan’s Working Visit to the French Republic”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 3 Ekim 2024, <https://www.primeminister.am/en/foreign-visits/item/2024/10/03/Nikol-Pashinyan-visiting-France/>.

“Prime Minister on Erdogan’s Statement Regarding Turkey’s Participation in 44-day War”, *Lurer*, 31 Ağustos 2024, <https://www.lurer.am/en/2024/08/31/Prime-Minister-on-Erdogan-s-statement-regarding-Turkey-s-participation-in-44-day-war/1180037>.

“Prime Minister Pashinyan Receives the Delegation Led by US Deputy Assistant Secretary of State Joshua Huck”, *The Prime Minister of the Republic of Armenia*, 20 Eylül 2024, <https://www.primeminister.am/en/press-release/item/2024/09/20/Nikol-Pashinyan-meeting-20-09>.

Rabia İclal Turan, “Armenia Ready for ‘Full Normalization’ with Türkiye, Welcomes ‘Positive Dynamics’”, *Anadolu Agency*, 28 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/turkiye/armenia-ready-for-full-normalization-with-turkiye-welcomes-positive-dynamics-/3344531#>.

“Ruben Rubinyan meets with U.S. Deputy Assistant Secretary of State Joshua Huck”, *Lurer*, 20 Eylül 2024, <https://lurer.com/article/596455/en?ysclid=m330n7a4nn40087561>.

“Russia Insists On Key Role In Armenian-Azeri Transport Links”, *Azatutyun Radiokayan*, 9 Ekim 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33152459.html>.

“Russian Envoy to Armenia Summoned to Moscow for Consultations — Foreign Ministry”, *TASS*, 24 Mayıs 2024, <https://tass.com/politics/1792949>.

“SCO Secretary-General Meets with Foreign Minister of Armenia”, *The Shanghai Cooperation Organisation*, 8 Haziran 2024, <https://eng.sectsco.org/20240608/1388471.html>.

“Secretary Blinken’s Call with Armenian Prime Minister Pashinyan”, *U.S Department of State*, 13 Eylül 2024, <https://www.state.gov/secretary-blinkens-call-with-armenian-prime-minister-pashinyan-17/>.

Shoghik Galstian, “Garegin Warns Armenian Church’s Detractors In Mass Attended By Pashinian”, *Azatutyun Radiokayan*, 30 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/garegin-warns-armenian-church-s-detractors-in-mass-attended-by-pashinian/33140850.html>.

Shoghik Galstian, “Pashinian Again Calls For New Armenian Constitution”, *Azatutyun Radiokayan*, 5 Temmuz 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33023447.html>.

Shoghik Galstian, “Pashinian Calls Russian-Led Alliance Security Threat to Armenia”, *Azatutyun Radiokayan*, 18 Eylül 2024, <https://www.azatutyun.am/a/33124969.html>.

Siranush Ghazanchyan, “Armenia’s Foreign Policy ‘on The Right Track’ – PM”, *Public Radio of Armenia*, 2 Ekim 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/02/armenias-foreign-policy-on-the-right-track-pm/>.

Siranush Ghazanchyan, “Presidents of Armenia and Azerbaijan Confirm Ratification of The Regulation on Joint Activity of Border Commissions”, *Public Radio of Armenia*, 25 Ekim 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/25/presidents-of-armenia-and-azerbaijan-confirm-ratification-of-the-regulation-on-joint-activity-of-border-commissions/>.

Siranush Ghazanchyan, “US Confirms Nuclear Pact with Armenia ‘Under Consideration’”, *Public Radio of Armenia*, 22 Ağustos 2024, <https://en.armradio.am/2024/08/22/us-confirms-nuclear-pact-with-armenia-under-consideration-civilnet/#:~:text=The%20United%20States%20has%200confirmed,written%20comments%20to%20CivilNet%20Tuesday>.

“Statement by The Foreign Minister of Armenia for The Press Following the Meeting with The Foreign Minister of Georgia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 3 Temmuz 2024, https://www.mfa.am/en/press-conference/2024/07/03/fms_armenia_georgia/12729.

- “Telephone Conversation between The Ministers of Foreign Affairs of Armenia And Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 25 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/25/mirzoyan_fidan/12712.
- “Tensions Continue to Rise Between Armenia, Belarus”, *Azatutyun Radiokayan*, 14 Haziran 2024, <https://www.azatutyun.am/a/32993532.html>.
- “The 12th Liturgy Was Held in the Armenian Holy Cross Church of Aghtamar Island, in Which the Delegation of Western Armenia also Participated”, *Western Armenia TV*, 10 Eylül 2024, https://westernarmeniatv.com/en/society_en/the-12th-liturgy-was-held-in-the-armenian-holy-cross-church-of-aghtamar-island-in-which-the-delegatio-n-of-western-armenia-also-participated/.
- “The Congratulatory Message of President Vahagn Khachaturyan on The Adoption of The Declaration of Independence of Armenia”, *The President of the Republic of Armenia*, 23 Ağustos 2024, <https://www.president.am/en/statements-and-messages/item/2024/08/23/President-Vahagn-Khachaturyan/>.
- “The Joint Armenia-U.S. Military Exercise “EAGLE PARTNER 2024””, *Ministry of Defence of the Republic of Armenia*, 15 Temmuz 2024, <https://mil.am/en/news/12290>.
- “The meeting of the Minister of Foreign Affairs of Armenia and Ukraine”, *Ministry of Foreign Affairs of The Republic of Armenia*, 29 Haziran 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/06/29/Mirzoyan_Kuleba/12721.
- “The Meeting of the Ministers of Foreign Affairs of Armenia and Türkiye”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 18 Ekim 2024, https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/10/18/Mirzoyan_Fidan/12898.
- “The Prime Minister again Offered Azerbaijan to Sign The Peace Treaty”, *Radar Armenia*, 24 Ekim 2024, <https://radar.am/en/news/politics-2659552253/#:~:text=RA%20Prime%20Minister%20Nikol%20Pashinyan,each%20other%20in%20the%20future>.
- “The Start of The Two-Day Visit of The Foreign Minister of France to Armenia”, *Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Armenia*, 15 Eylül 2024,

https://www.mfa.am/en/press-releases/2024/09/15/sejourne_armenia_visit/12825.

“The United States of America and the Republic of Armenia Sign a Memorandum of Understanding Concerning Civil Nuclear Cooperation”, *U.S. Department of State*, 2 Mayıs 2022, <https://www.state.gov/the-united-states-of-america-and-the-republic-of-armenia-sign-a-memorandum-of-understanding-concerning-strategic-civil-nuclear-cooperation/>.

“Top U.S., Armenian Generals Meet in Washington”, *Azattyun Radiokayan*, 17 Ekim 2024, <https://www.azattyun.am/a/33162699.html>.

“Trump Vows to Restore Armenia-Azerbaijan Peace if Elected, Slams Harris For Doing ‘Nothing’ During NK Ethnic Cleansing”, *ArmenPress*, 24 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1203077>.

Tuğba Altun, “Armenia-Azerbaijan Peace Crucial for Caucasus Stability, Says Turkish Intelligence Chief”, *Anadolu Agency*, 17 Eylül 2024, <https://www.aa.com.tr/en/europe/armenia-azerbaijan-peace-crucial-for-caucasus-stability-says-turkish-intelligence-chief/3332315>.

“Turkey Not Implementing Agreement on Border Opening with Armenia”, *Asbarez*, 11 Haziran 2024, <https://asbarez.com/turkey-not-implementing-agreement-on-border-opening-with-armenia/>.

“Turkey’s Normalization of Relations with Armenia Will Contribute to Azerbaijan Acting More Constructively in Negotiations: Ambassador Mkrtyan’s Interview with Financial Mirror”, *ArmenPress*, 28 Haziran 2024, <https://armenpress.am/en/article/1194704>.

“U.S. ‘Investigates’ Karabakh Exodus to Decide if it’s Ethnic Cleansing”, *The California Courier*, 11 Temmuz 2024, <https://www.thecaliforniacourier.com/u-s-investigates-karabakh-exodus-to-decide-if-its-ethnic-cleansing/>.

“U.S. Hosts Key Meeting Between Armenia and Azerbaijan in New York”, *The Armenian Report*, 26 Eylül 2024, <https://en.armradio.am/2024/10/25/presidents-of-armenia-and-azerbaijan-confirm-ratification-of-the-regulation-on-joint-activity-of-border-commissions/>.

“U.S. Launches New Department to Liaise with Local Governments in Armenia”, *Asbarez*, 17 Haziran 2024, <https://www.asbarez.com/u-s-launches-new-department-to-liaise-with-local-governments-in-armenia/>.

- “U.S. Secretary of State Antony Blinken made a phone call to the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev”, *President of the Republic of Azerbaijan*, 16 Eylül 2024, <https://president.az/en/articles/view/66844>.
- “UK Foreign Secretary Says Azerbaijan ‘Liberated’ Nagorno-Karabakh; Yerevan Reportedly Seeks Clarification from Foreign Office”, *Asbarez*, 20 Eylül 2024, <https://www.asbarez.com/uk-foreign-secretary-says-azerbaijan-liberated-nagorno-karabakh-yerevan-reportedly-seeks-clarification-from-foreign-office/>.
- “Unacceptable to Single Out One Article When Others Are Unfulfilled, PM Pashinyan Says on 2020 Trilateral Statement”, *ArmenPress*, 12 Ekim 2024, <https://armenpress.am/en/article/1202121>.
- “Under Secretary Zeya’s Travel to Georgia and Armenia”, U.S. Department of State, 10 Temmuz 2024, <https://www.state.gov/under-secretary-zeyas-travel-to-georgia-and-armenia/>.
- “Unlike Armenia, Azerbaijani Constitution Indeed Contains Territorial Claims – PM”, *ArmenPress*, 31 Ağustos 2024, <https://armenpress.am/en/article/1198730>.
- “US First Deputy Secretary of State to Visit Armenia”, *Caliber*, 14 Haziran 2024, <https://caliber.az/en/post/us-first-deputy-secretary-of-state-to-visit-armenia>.
- “USAID Head to Visit Armenia”, *ED News*, 8 Temmuz 2024, <https://ednews.net/en/news/world/669040-usaid-head-to-visit-armenia>.
- “USAID to Increase Assistance to Armenia to \$250 Million”, *Report News Agency*, 11 Eylül 2024, <https://report.az/en/region/usaid-to-increase-assistance-to-armenia-to-250-million/>.
- “Vice President Kamala Harris Commemorates Armenian Independence Day”, *The Armenian Weekly*, 24 Eylül 2024, <https://armenianweekly.com/2024/09/24/vice-president-kamala-harris-commemorates-armenian-independence-day/>.
- “Working visit of the President Vahagn Khachaturyan to Turkmenistan”, *The President of the Republic of Armenia*, 10 Ekim 2024, <https://www.president.am/en/foreign-visits/item/2024/10/10/President-Vahagn-Khachaturyans-working-visit-t-Turkmenistan/>.

“‘Zangezur Corridor’ is a fake corridor - Ebrahim Azizi”, *ArmenPress*, 7 September 2024, <https://armenpress.am/en/article/1199273>.

“‘Zangezur Corridor’: Details of the Negotiations Revealed”, *AzeMedia*, 29 Ağustos 2024, <https://aze.media/zangezur-corridor-details-of-the-negotiations-revealed/>.

“‘3+3’ Bölgesel İşbirliği Platformu Üçüncü Toplantısı Ortak Bildirisi, 18 Ekim 2024”, *Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı*, 18 Ekim 2024, <https://www.mfa.gov.tr/3-3-bolgesel-isbirligi-platformu-ucuncu-toplantisi-ortak-bildirisi-18-ekim-2024.tr.mfa>.

“2023 Թվականի Դեկտեմբերի 25-ին Սանկտ Պետերբուրգում Ստորագրված «Եվրասիական Տնտեսական Միության Եվ Դրա Անդամ Պետությունների՝ Մի Կողմից, Եվ Իրանի Իսլամական Հանրապետության՝ Սյուս Կողմից, Միջեվ Ազատ Առեվտրի Մասին Համաձայնագրում Ամրագրված Պարտավորությունների՝ Սահմանադրությանը Համապատասխանության Հարցը Որոշելու Վերաբերյալ Գործով», *Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրական Դատարան*, 27 Eylül 2024, https://www.concourt.am/decision/decisions/66f6b93924413_sdv-1750.pdf.

“946,162 Foreign Tourists Visited Armenia in First Half of 2024”, *MassisPost*, 7 Ağustos 2024, <https://massispost.com/2024/08/946162-foreign-tourists-visited-armenia-in-first-half-of-2024/>.

“Անկախության հռչակագրի և ՀՀ Սահմանադրության բովանդակությունները նույնական չեն Փաշինյան”, *Azatutyun Radiokayan*, 23 Ağustos 2024, <https://www.azatutyun.am/a/ankakhoutyan-hrchakagri-ev-hh-sahmanadrutyanyan-bovandakutyunnery-nuynakan-chen-pashinyan/33089529.html>.